

Pernička, Radko Martin

K problematice střeoevropského vývoje hřebenů v době laténské a římské se zvláštním zřetelem k moravským nálezům

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. E, Řada archeologicko-klasická. 1967, vol. 16, iss. E12, pp. [63]-79

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/109961>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

RADKO MARTIN PERNIČKA

K PROBLEMATICE STŘEDOEVROPSKÉHO VÝVOJE HŘEBENŮ V DOBĚ LATÉNSKÉ A ŘÍMSKÉ SE ZVLÁŠTNÍM ZŘETELEM K MORAVSKÝM NÁLEZŮM

Mezi památkami hmotné kultury z doby římské, které byly zhotoveny z kostí, parohů a rohoviny, mají významné místo předměty nazývané v dosavadní literatuře obvykle „kostěné hřebeny“ nebo jen „hřebeny“. Jakkoliv tyto předměty vzhledově odpovídají dnešním hřebenům, bylo jejich tehdejší použití poněkud širší, neboť některé tvary pravděpodobně sloužily přímo jako okrasa účesu a hlavy. Dosvědčují to v odborné literatuře připomínané nálezové okolnosti některých kostrových hrobů, v nichž byly nalezeny v bezprostřední blízkosti lebky.¹ Svědectví nálezových okolností žárových hrobů není tak jednoznačné; uvedenému názoru sice neodporují, ale také ho nepotvrzují. Doklady ze žárových hrobů bývají většinou silně poškozeny žárem hranice, takže lze soudit, že byly v době pohřebního obřadu uloženy v těsné blízkosti spalované mrtvoly. Zajímavé pozorování poskytl výzkum na žárovém pohřebišti Šitbořice I na Moravě, kde byly v hrobech č. 6 a 21 a v hrobě odkrytém v úseku B-40-A žárem poškozené a popraskané zlomky hřebenů přímo smíchány s osteologickými pozůstatky žárových pohřbů. Protože byl osteologický materiál vybírán pokud možno v blocích, aby se zabránilo dalšímu ničení křehkých kůstek, mohla být zjištěna přítomnost zlomků hřebenů (i některých dalších předmětů) teprve dodatečně při antropologickém studiu kosterného materiálu.² Pouze v hrobech č. 16 a z úseku B-40-N, které byly natolik rozrušené, že lidské kůstky nemohly být vyzvednuty v blocích, byly zbytky kostěných (?) předmětů (hřebene a profilovaného kroužku) rozpoznány ihned při vybírání hrobů. V této souvislosti není bez významu, že i jiné předměty, zjištěné za uvedených okolností až při antropologickém studiu, patřily nepochybně rovněž k ustrojení zemřelých; jde totiž o poškozené železné spony (z hrobů č. 15 a na úseku B-40-A), zlomky kostěné jehlice (hrob 6) a snad ještě o zlomek železné jehlice (zlomek železné tyčinky z hrobu 21).³ Jestliže se později v tzv. období stěhování národů vyskytují hřebeny v kostrových hrobech v blízkosti opasku, jak zdůrazňoval R. Forrer, svědčilo by to již jednoznačně pro to, že byly v tomto období nošeny ve schránce u opasku a používány zcela tak jako hřebeny dnešní; nelze ovšem opomenout, že podobné nálezové okolnosti byly též zjištěny u časněřímského 6. kostrového hrobu ve Slatině v Čechách, kde byl nalezen u opasku „kostěný“ hřeben s prolamovaným držadlem.⁴ Není bez zajímavosti, že nálezy hřebenů jsou známy z hrobů ženských i mužských.

Proti staršímu užívanému označení „kostěný hřeben“ může být právem vznesena námitka, pokud se týče výchozí suroviny. Většina známých do-

kladů — a platí to patrně nejen pro dobu římskou — byla vyrobena z parohoviny nebo kostí, jakkoliv H. Preidel se zmiňoval jen o kostech a oproti němu A. von Müller zase pouze o jeleních parozích.⁵ Bezpečné rozlišení obou materiálů si ještě vyžádá zvláštní odborné prozkoumání, přece však se zdá, že parohovina byla svými rozměry a značně rovnoměrnou hutností surovinou vhodnější. Jak uvedl A. Götze ve stručném přehledu, byly hřebeny v evropském pravěku zhotovovány též z málo trvanlivé rohoviny (doklady ze severní Evropy), ze dřeva (dochované doklady ze Švýcarska a Španělska), bronzu (Švýcarsko, Itálie) a výjimečně ze zlata (nádherné doklady ze skytského prostředí); železo bylo snad používáno teprve od mladší doby císařské.⁶ Kovové hřebeny jsou na území Československa z doby římské pravděpodobně dosvědčeny dosud pouze nálezem z pohřebiště u Očkova na Slovensku, neboť bronzové exempláře ze stradonického opida patří nejpravděpodobněji závěru doby laténské.⁷ Lze mít za to, že také v našem prostředí byly v době římské v užívání hřebeny ze dřeva a rohoviny, které se však nedochovaly. — Pro zjednodušení a z důvodů výše uvedených budeme v dalším textu, zvláště pokud jde o nálezy z doby římské, mluvit pouze o hřebenech a nebudeme rozlišovat, zda byly zhotoveny z parohoviny, kostí či rohoviny.

Počátky výskytu hřebenů a hřebenovitých nástrojů v Evropě bývají kladeny někdy do mesolitu, častěji však do neolitu, přičemž době neoliticke již byly přičítány formy jednostranné i dvoustranné.⁸ V průběhu neolitu nebo nejpozději v době bronzové počaly se hřebeny objevovat v mnoha evropských oblastech. Nálezy bronzových hřebenů a kadlubů z Itálie, Švýcarska, Německa a Skandinávie jsou pokládány za svědectví toho, že počínaje dobou bronzovou byly vyráběny i kovové hřebeny odlévané z bronzu do forem.⁹ Funkce a význam hřebenovitých předmětů v průběhu dob značně kolísaly, jak jsme už částečně poznali. Tak např. E. Sprockhoff dospěl k názoru, že u severoněmeckých hřebenů v době bronzové stále více převládalo jejich použití jako kultovních závěsků nad praktickou potřebou.¹⁰ Po poklesu v době halštatské a laténské, který bývá vysvětlován tím, že hřebeny byly tehdy zhotovovány převážně ze dřeva a proto se nedochovaly,¹¹ narůstá rychle počet nalezených hřebenů — parohových či kostěných — počínaje dobou římskou.

Situace ve střední Evropě není ještě dostatečně jasná pro nízký počet nálezů ze starších období. Nejstarším dokladem z československého území je bronzový hřeben úzkého vysokého tvaru se závěsným očkem (obr. 1: 12), nalezený spolu s jinými bronzami při porušení kostrových hrobů v Úherci u Loun v Čechách. Přisouzení tohoto nálezů kultuře únětické potvrdil nověji L. Hájek, který při té příležitosti upozornil na podobně datovatelné nálezy z Pusztasárkányt v Maďarsku a z Guévaux ve Švýcarsku.¹²

Pozdnělaténské hřebeny ze Stradonic v Čechách

Dalšími pozoruhodnými nálezy z území Československa jsou potom až doklady objevené na keltském opidu u Stradonic v Čechách, které pravděpodobně patří do závěru doby laténské. Jejich užší datování je však obtížné, neboť nepocházejí z náleзовých celků. To byl patrně také hlavní důvod, proč se jimi nezabýval J. Filip ve své monografii o době laténské (čtyři z těchto dokladů jsou v jeho práci přesto zobrazeny), jakkoliv v některých starších pracích již byly stradonické nálezy hřebenů připsány době laténské.¹³ Také J. Déchelette

řadil tyto nálezy podobně, ačkoliv k nim mohl uvést z keltského prostředí ve Francii, jižním Německu a Švýcarsku jediný protějšek (bronzový) z Refranche.¹⁴ Při posuzování stradonických nálezů je ovšem nutno respektovat skutečnost, že samo nálezové prostředí keltského opida nemá platnost určující, neboť z tohoto naleziště pocházejí i předměty datovatelné bezpečně do doby římské.¹⁵

Ze stradonického opida bylo zveřejněno celkem 11 hřebenů vyrobených údajně z bronzu nebo z kosti, jeden malý zlomek okraje ozubení a jeden zvláštní úzký tvar s odlomenými zuby.¹⁶ Všechny doklady jsou jednostranné, většinou jednodílné, pouze jediný kostěný hřeben je třívrstvý vícedílný (obr. 1: 10)¹⁷ a lze ho proto přisoudit pokročilejší době římské. Čtyři menší bronzové exempláře (obr. 1: 1, 3, 4, 6) mají 7 až 8 řídkých zubů a prolamované různě členěné a utvářené držadlo se závěsným očkem, které je většinou uvnitř přibližně obloukovitého rámce držadla a jen v jednom případě tento rámec porušuje.¹⁸ Tyto doklady mají ze všech stradonických nálezů nejbližší ke hřebenům ze severnějšího prostředí, jež patří mladší době bronzové,¹⁹ prokazují však proti nim mnohem větší plastické cítění svých výrobců. Tím do svědčují i souvislosti s prolamovanou výzdobou, která vznikala za složitých podmínek s výrazným keltským podílem nedlouho před přelomem letopočtů. Jedno ohnisko prolamované výzdoby bylo jižně od středního toku Dunaje, někde v oblasti jihozápadní Panonie a v přilehlé části Norika, kde se prolamovaná výzdoba uplatnila nejdříve zřetelně u prolamovaného členění zachycovačů spon,²⁰ které patrně zase ovlivnilo i mřížkové prolamování přídržných destiček přezek, a později u destičkovitých prolamovaných spon vesměs se silně plasticky cítěnými stylizovanými vegetabilními až trubkovitými prvky v jednodušších i složitějších sestavách. Prolamovaným stradonickým bronzovým hřebenům je však nejen regionálně, ale i stylově bližší druhé prostředí, v němž vznikaly bronzové prolamované háčkovité zápony; jde především o starší členitější tvary, které jsou ostatně zastoupeny jedním exemplářem i přímo ze stradonického opida.²¹ Jak ukázaly práce W. Schulze a K. Motykové-Šncidrové, jsou nálezy prolamovaných zápon rozloženy v prostoru od dolního toku Rýna a Labe přes střední Německo do Čech, odkud zasahují výběžkem na jih až za Dunaj do alpského prostoru, a patří časově do posledního půlstoletí před změnou letopočtu, ojedinele dosahující do doby okolo přelomu letopočtů; koncentraci nálezů lze pozorovat jednak na území východně od pohoří Harz, jednak v Čechách.²² Naznačené souvislosti tedy svědčí pro datování stradonických bronzových hřebenů s prolamovaným držadlem do doby krátce před změnou letopočtu. Tyto ozdobné menší hřebeny, které byly pro praktické použití méně vhodné než ostatní doklady z téhož naleziště, našly pak záhy své následovnice v menších hřebenech s prolamovaným držadlem, jež byly zhotovovány již nikoliv z bronzu, nýbrž z parohoviny nebo kosti.

Zbýlé jednodílné stradonické hřebeny lze dělit na tvary trojúhelníkovité (obr. 1: 5, 11) a tvary s výrazněji vyklenutým hřbetem držadla (obr. 1: 8, 9), nebo snad lépe na hřebeny opatřené závěsným očkem vystupujícím nad střed hřbetu držadla (obr. 1: 7, 11)²³ a tvary opatřené kruhovým otvorem při vrchole držadla (obr. 1: 2, 5, 8, 9).²⁴ Závěsná oka a otvory v držadlech hřebenů bývají zpravidla interpretovány v tom smyslu, že hřebeny byly různé zavěšovány a nebyly používány jako ozdoba účesu, avšak V. Hrubý nadhodil i možnost jiného výkladu, když uvedl, že u okrasných hřebenů mohly otvory

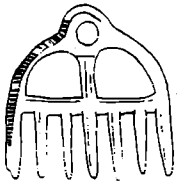
sloužit k provlečení stužky, jehlice nebo jiné ozdoby.²⁵ Držadla uvedených stradonických hřebenů byla zdobena motivem rytých oček (středový důleček obklopený jedním či více žlábkovými kroužky) ve čtyřech případech (obr. 1: 7, 8, 9, 11), zbylá byla nezdobená. Příznačným rysem je různá délka zubů, jejichž konce (hroty) jsou přesto v jedné rovině. Bylo to způsobeno tím, že u krajų jsou zuby nejkratší a směrem ke středu se mezery mezi zuby stále více zařazávají do těla hřebene.

Chronologické zařazení těchto hřebenů je obtížné, protože zde postrádáme další užší souvislosti. Jedinou oporu může poskytnout typologická konfrontace se hřebeny známými z doby římské, s nimiž je spojuje jejich povšechný ráz a způsob výzdoby. Tvarově nejsou obě skupiny navzájem od sebe příliš vzdálené, přece však nejde o tvary naprosto shodné. Značný vliv na to má i způsob zoubkování, neboť u dokladů z doby římské jsou zuby většinou po celé šířce hřebene stejně dlouhé. Typická výzdoba rytými očky se u nás v době římské uplatnila až u složitějších vícedílných výtvorů. Od provedení závesných oček a otvorů v držadlech se v prvních stoletích našeho letopočtu brzy pouštělo; na Moravě lze hřebeny s otvory v držadle (doklad z Vícemilic, obr. 2: 7) označit přímo za výjimečné, jinde se s otvory shledáváme ponejvíce ještě u výtvorů s prolamovaným držadlem, které navazovaly na vývojovou linii danou bronzovými prolamovanými exempláři. Tyto skutečnosti vedou k závěru, že také druhou skupinu stradonických hřebenů bude třeba datovat ještě před souvislý vývojový proud hřebenů z doby římské, nejpozději do doby okolo rozhraní letopočtů. Je pravděpodobné, že jejich časový výskyt se alespoň částečně kryje s výskytem bronzových prolamovaných hřebenů, přesnější vzájemný chronologický vztah však z dosavadního materiálu nelze postihnout.

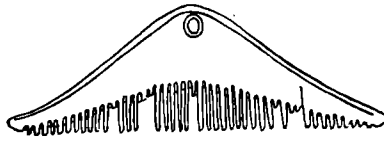
Hřebeny z doby římské

Většina hřebenů nalezených na stradonickém opidu patří nepochybně ještě k obsáhlé a tvarově bohaté náplni laténské kultury, která v posledních staletích starého letopočtu tak pronikavě ovlivnila vývoj hmotné kultury na velkých rozlohách Evropy a na jejímž vytváření měl rozhodný podíl živel keltský. Mladší doklady hřebenů, které v českých zemích v době římské počínají jednoduchými nebo alespoň jednovrstvými tvary, vznikaly již v odlišném prostředí, na němž se po etnické stránce do značné míry podíleli Germáni.

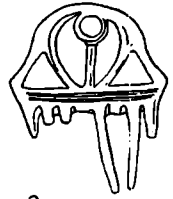
Jakousi přechodnou skupinou z typologického hlediska byly parohovinové a kostěné jednoduché hřebeny s prolamovaným držadlem, které ve starší době římské tvarově navazovaly na bronzové prolamované hřebeny doložené ze stradonického naleziště. Tvary s různě prolamovaným držadlem včetně oka nebo i bez něho jsou známy v řadě dokladů především z Čech a středního Polabí (Havelland).²⁶ S nimi bývají někdy, patrně neprávem, směřovány jednoduché hřebeny, jejichž držadlo má pouze kruhový otvor, neboť takový otvor měl mnohem spíše praktický účel než zdobnou funkci.²⁷ Takto širěji chápanou kategorii hřebenů označil A. v. Müller a S. Thomasová jako skupinu či typ C; A. v. Müller ji kladl do svého stupně B 2, S. Thomasová přičítá většinu nálezů stupni Eggers B 2, ale počátky spatřuje ve stupni Eggers B 1.²⁸ V Čechách byl hřeben s prolamovaným držadlem nalezen v 6. kostrovém hrobu v Noutonicích společně s dvěma bronzovými časnějšími variantami spon s očky,

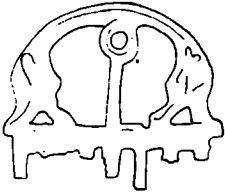
1

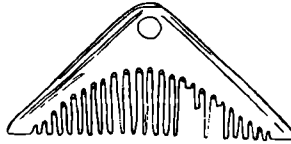
2

3

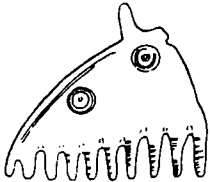
4

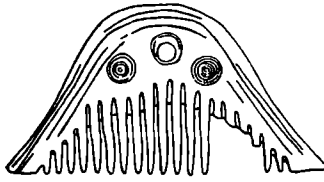
5

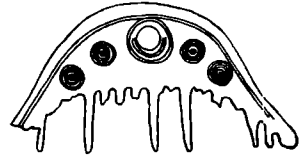
6

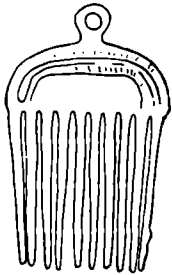
7

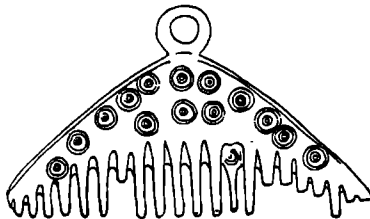
8

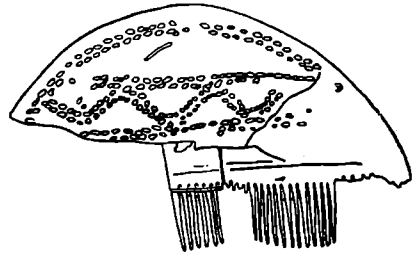
9

12

11

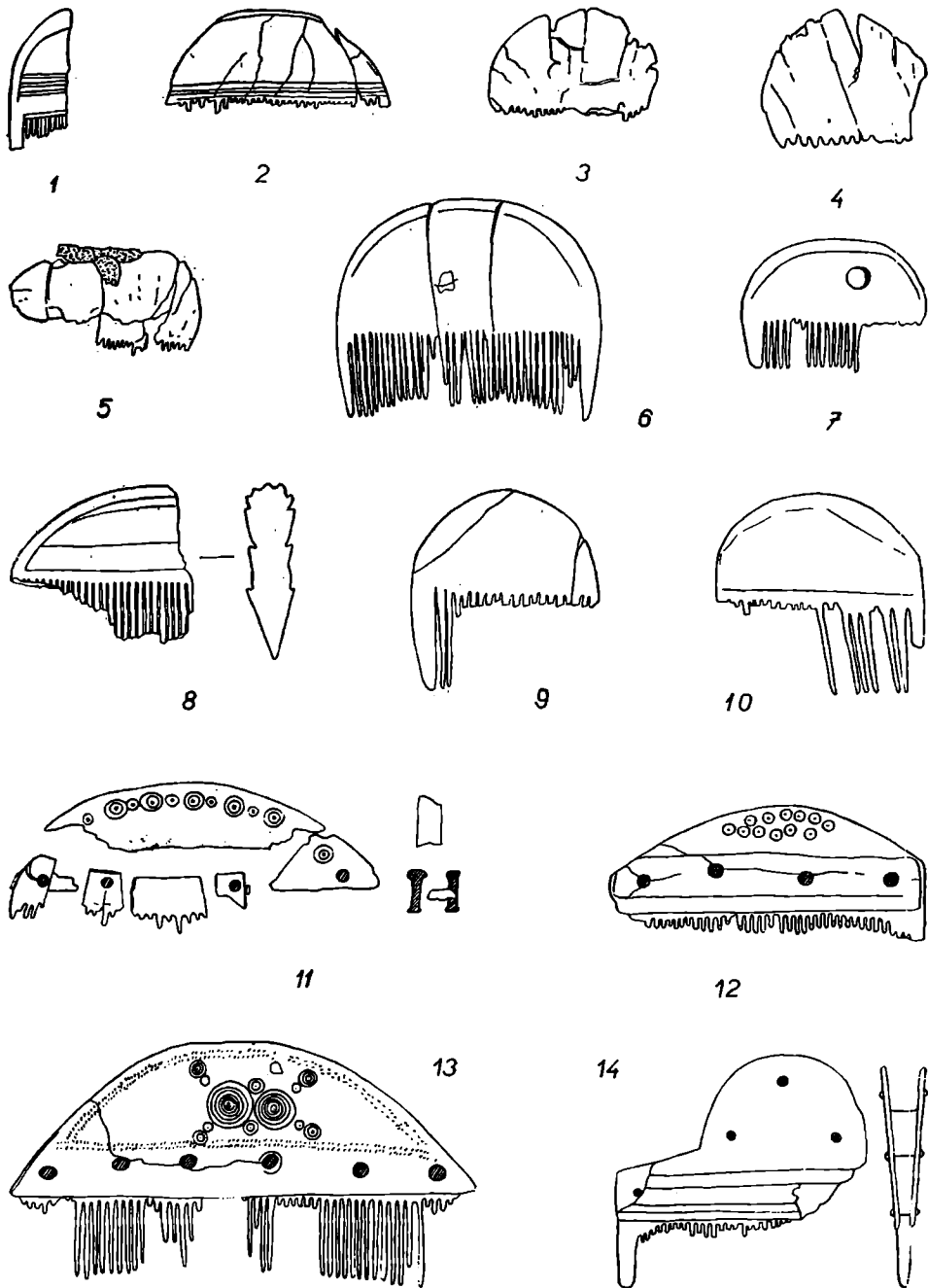
10

Obr. 1. Doklady starších hřebenů z Čech, pocházejících z opida u Stradonic (1 až 9 a 11 z pozdní doby laténské, 10 z doby římské) a z Uherců u Loun (12, kultura únětická).
(Kresba: Pernička — Grochová, 1 : 2.)

v 18. žárovém hrobu v Tvršicích s pokročilejší bronzovou trubkovitou sponou a další asi stejně datovatelnou železnou sponou, dále v Třebusicích v žárovém hrobě LXXI/36 se železnou sponou trubkovitou, železnou sponou s vysokým zachycovačem a bronzovou sponou kolínkovitou se širokým vnutím; tyto nálezy souvislosti neodporují povšechnému Preidelovu datování hřebenů tohoto druhu do rozsahu I. a II. století n. l., nekryjí se však s novějším datováním S. Thomasové, které bude třeba rozšířit o možnost přechování do stupně Eggers C1.²⁹ Jestliže se hřebeny s prolamovaným držadlem počínají vyskytovat v Havellandu skutečně o něco později (stupeň B 2 v Müllerově pojetí značí přibližně dobu mezi lety 50/70 až 170), lze to pochopitelně vysvětlit mnohem spíše tím, že těžiště jejich vývoje bylo v Čechách, jež měly v časně době římské mimořádně významné postavení, než tím, že by německé nálezy navazovaly na nedochované dřevěné a rohovinové hřebeny, které by byly přes dlouhá staletí až z doby bronzové zprostředkovaly lokální ozdobné pojetí hřebenů.³⁰ Obrátíme-li konečně náš zřetel k území Moravy, pozorujeme, že nepřítomnost nálezů hřebenů tohoto druhu je jedním z dalších rysů, které v časně době římské odlišují moravské prostředí od Čech a dosvědčují rozdílný vývoj obou zemí v oné etapě.

Vlastní hřebeny doby římské jsou v dosavadních moravských nálezech zastoupeny podobně jako v okolních zemích tvary jednoduchými i složitějšími; většinou jde o hřebeny jednostranné, datování dvoustranných hřebenů zůstává zatím v mnohém nejasné. Jednoduché hřebeny byly zhotovovány buď z jednoho kusu suroviny (*jednodílné hřebeny* — obr. 2: 1—4, 7—10), nebo z několika kusů (nejčastěji ze tří), jež byly spojeny v jedné rovině vnitřními trny (*jednovrstvé několikadílné hřebeny* — obr. 2: 5, 6). Složitější hřebeny byly sestaveny ze tří vrstev spojených navzájem nýty (*vicedílné třívrstvé hřebeny* — obr. 2: 11—14, 3, 4: 1, 2); vnější vrstvy vytvářející zesílené držadlo nesou mnohdy příznačnou výzdobu, střední vrstva, složená obvykle z několika plochých dílů, vybíhá do ozubení. Při typologické klasifikaci bývají třívrstvé hřebeny ještě dále děleny podle tvarů držadla. Příklady takové klasifikace nalézáme v díle H. Preidla, který již před delší dobou zpracovával české nálezy, nověji též ve studii M. Lamiové-Schmiedlové, věnované východoslovenským nálezům hřebenů, a ovšem v obsáhlé práci S. Thomasové, která se zabývala hřebeny z doby římské v širokém měřítku.³¹

Jednodílné hřebeny jsou na Moravě doloženy náhodnými nálezy ze sídlištních lokalit Křenovice I, Prosiměřice I, Určice I a Vícemilice, nálezy ze tří žárových hrobů z pohřebiště Šitbořice I a jedním náhodným nálezem zlomku z Mořic. Držadla hřebenů, někdy se střežovitě hráněným hřbetem, mají přibližně půlkruhovitý tvar, jsou obvykle hladká a nezdobená (obr. 2: 3, 4, 7, 9), nebo mají jen jednoduché podélné žlábký či rýhy (obr. 2: 1, 2, 10); tímto způsobem byl podle popisu zdoben i neúplný hřeben z Křenovic I.³² Kruhový otvor v držadle má pouze jeden hřeben z Vícemilic (obr. 2: 7, excentricky umístěný otvor v jinak hladkém držadle). Z nálezových celků pochází pouze šitbořické žárce značně poškozené doklady, které poskytují k chronologii výskytu zajímavé svědectví. Zdobnější hřeben obr. 2: 2 pochází ze 6. žárového hrobu datovatelného do první poloviny II. století, jednoduchý hřeben obr. 2: 3 byl v chudším 16. žárovém hrobu společně s dolní částí popelnice zdobené hřebenovou klikatkovou vlnicí a s neúplnou přezkou s pravoúhlým rámcem. Druhý jednoduchý hřeben obr. 2: 4, který budí dojem, že

Obr. 2. Moravské nálezy hřebenů z doby římské, pocházející kromě náhodného nálezu z Mořic (1) ze žárového pohřebiště Šitbořice I (2 až 5), z rozrušeného žár. hrobu v Brně-Komíně (11) a z nálezů na sdtlištech Blažovice I (8), Havříce (14), Hrádek (13), Jířkovicce (12), Prosiměřice I (10), Určice (9) a Vícemilice (6 a 7). (Kresba: Pernička — Grochová, 1 : 2.)

byl zhotoven z prohnutého kusu lebeční kosti, byl nalezen v žárovém hrobě v úseku B-40-A spolu se železnou sponou s podvázanou nožkou mezi přepálenými kůstkami v hrubší hrcovité popelnici. Jakkoliv počátek výskytu těchto hřebenů na Moravě lze oprávněně hledat ještě v I. století n. l., přece se časový rozsah jejich používání, jak se jeví ve světle dosavadních nálezů, nekryje s obvyklým starším datováním do I. a II. století a dosvědčuje přežívání těchto jednoduchých tvarů do první poloviny III. století. Při posuzování situace je třeba vzít v úvahu i hřeben ze 4. žárového hrobu v Očkově na západním Slovensku, v němž byla širší popelnice terinovitě stavby, počítaná do 2. stupně I. fáze existence pohřebiště, a poškozený lučík železné spony, pravděpodobně varianty spon s podvázanou nožkou, takže hrobový celek lze klást do první poloviny III. století nebo v krajním případě k přelomu II. a III. století.³³

Několikadílné jednovrstvé hřebeny tvarově odpovídající předešlým jsou doloženy na Moravě pouze ve dvou exemplářích. Větší a pěkně zachovalý hřeben obr. 2: 6 ze sídliště u Vícemilic je složen ze tří dílů spojených vnitřním železným trnem. Poškozený hřeben obr. 2: 5, jehož tři až čtyři díly spojovaly původně dva vnitřní železné trny, byl zjištěn mezi přepálenými kůstkami z 21. jámového žárového hrobu v Šitbořicích I, jehož inventář nedovoluje užší datování než zhruba do rozmezí mezi lety 150 až 250 n. l. Hřeben tohoto druhu byl v Čechách v 21. hrobovém celku z Dobřichova-„Píňhory“ doprovázen trojicí pokročilejších železných trubkovitých spon, které kladl H. Preidel k polovině II. století, jež však později datoval B. Svoboda lépe do širší doby okolo r. 200.³⁴

Obě varianty jednovrstvých hřebenů odpovídají Preidelovu typu obr. 321 přiřčenému I. a II. století a stejně datoval polské nálezy i J. Kostrzewski, zatímco E. Blume hledal počátek jednoduchých hřebenů až v době okolo r. 200 a M. Jahn, považoval několikadílné exempláře ze Slezska za typické teprve pro III. století. V novější době zařadil A. v. Müller jednodílné hřebeny do skupiny A datované do jeho stupně B 2, vícedílný doklad z Lunowa označil jako časově shodnou variantu A 1. S. Thomasová pak obě varianty odlišila jako typy A (jednodílné) a B (několikadílné), datuje je však na evropském kontinentě shodně do stupně Eggers B 2 s tím, že se v menším počtu udržují do stupně C 1, resp. do starší poloviny mladší doby římské.³⁵ Protože naše doklady dosvědčují přežívání až do počátků III. století, bude lépe odpovídat skutečnosti, jestliže stanovíme pro výskyt jednoduchých jednovrstvých hřebenů přibližně dobu mezi lety 50 až 225/250 n. l. Na německém území počíná pravděpodobně výskyt těchto hřebenů s určitým zpožděním.³⁶

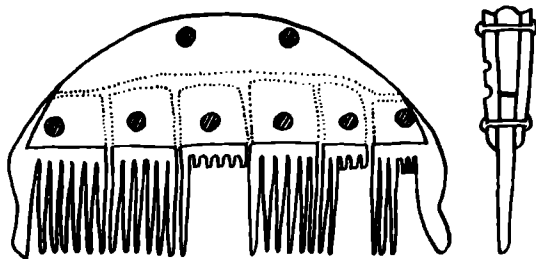
Jednovrstvé hřebeny byly nejpozději v rozmezí let 50—150 n. l. již v obecném používání na širokých prostorách barbarika mezi Dunajem a Baltikem, od středního Německa až na východ za tok Visly, v rozsahu, který je rozhodně větší než předpokládaný rozsah tehdejšího germánského osídlení. Protože jde o území, z nichž je známo z předchozí doby halštatské a laténské jen minimum nálezů (Stradonice), je možno tuto situaci vysvětlovat rozšířenou tezí, že parohovinové a kostěné hřebeny navazovaly na širší produkci nedochovaných dřevěných a snad i rohovinových výrobků, lze však pomyslet i na různé jiné příčiny a okolnosti. Rozložením nálezů se obě varianty jednovrstvých hřebenů od sebe liší, jak dosvědčují nálezové mapky S. Thomasové, byť nezaznamenávají všechny nálezy.³⁷ Je na nich dnes třeba, kromě některých dalších nověj-

ších nálezů z různých oblastí, doplnit nálezy moravské a slovenské zasahující až na východní Slovensko,³⁸ v Zakarpatí pak k pozdním hřebenům (podle Thomasové skandinávská varianta A II) z Jaszczówa na Lublinsku přidat starší doklad z Przeworska u Lvova.³⁹ Podle S. Thomasové jsou hřebený jejího typu A nejvíce rozšířeny na polském území, odkud zasahují do středního Polabí, zatímco hřebený typu B se omezují téměř výlučně na polské území, kde je též hledán jejich původ.⁴⁰ Při dnešním stavu bádání lze skutečně spatřovat těžiště zejména několikadílných jednovrstvých hřebenů ve Velkopolsku na západním území przeworské kultury, odkud jsou známy početné doklady obou variant jednovrstvých hřebenů téměř ze všech prozkoumaných pohřebišť (Młodzikowo, Konin, Wymysłowo, Lachmirowice, Bodzanowo, Starachowice aj.).⁴¹ Nálezy jednodílných hřebenů jsou však v evropském kontinentálním barbariku rozloženy mnohem rovnoměrněji. Jednodušší jednovrstvé hřebený nechybějí ani v podunajském provinciálním prostředí, jak dosvědčuje např. jeden starší nález hřebene hranatějšího obdélníkovitého tvaru z Ovilavy,⁴² jakkoliv v tomto prostředí byla patrně dávana přednost složitějším, jinak utvářeným a zdobnějším hřebenům.

Za samostatnou skupinu bývají považovány jednovrstvé a převážně jednodílné hřebený jednoduchého tvaru s obloukovitým hřbetem (někdy až trojúhelníkovitého tvaru), jejichž držadlo je reliéfně zdobeno a ornamentálním pojetím mnohdy připomíná držadla prolamovaných tvarů (vzácně se vyskytné i figurální výzdoba jako u dokladu z Varbelwitu). Ve starších pracích, jak ukazuje např. dílo Tischlerovo z r. 1937, byl počátek těchto hřebenů kladen do konce II. století, později se však názor na jejich chronologické postavení podstatně změnil. A. v. Müller, který je řadil do skupiny B, datoval je shodně se skupinou A do svého stupně B 2 a hledal těžiště jejich výskytu ve Skandinávii. S. Thomasová je označila jako typ D a kladla výhradně do stupně Eggers B 2; také ona došla k závěru, že původ těchto hřebenů třeba hledat v jižní Skandinávii, přesněji ve švédsko-dánském prostoru.⁴³ Nálezová mapka v práci S. Thomasové (viz pozn. 43) ukazuje koncentraci nálezů jednak na severoevropském kontinentě od polského Pomoří ke střednímu Labi a na sever do Dánska, jednak na ostrově Gotlandu, k němuž se připojují řidší švédské nálezy. Od zmíněné severoevropské oblasti rozšíření vybíhají ojedinělé nálezy na polském území přes Velkopolsko až k středoviselelskému území. Sem patří i starší dobře známé nálezy z 29. hrobu v Nesociích a ze 188. hrobu v Młodzikowě, které byly kladeny do II. století nebo obecněji do starší doby římské; 188. hrob z Młodzikowa datoval A. Dymaczewski do doby okolo r. 100 n. l.⁴⁴ Ojediněle zasahují nálezy hřebenů této kategorie až na československé území, což sama nálezová mapka S. Thomasové neukazuje. Na území Moravy jde o jinak blíže nedatovatelný starší nález ze sídliště Blažovice I nedaleko od Brna, registrovaný i v zahraničních novějších pracích, jehož reliéfní výzdoba spočívá v bohaté příčné profilaci (obr. 2: 8).⁴⁵ Závažnější je novější český nález z Tvršic. Je to značně poškozený fragmentální doklad z popelnicového hrobu XVIII, kladeného už do druhé poloviny II. století, který tak naznačuje možnost přežívání hřebenů této skupiny (možná jen v jižní okrajové oblasti výskytu?) do Eggersova stupně C 1.⁴⁶

Druhou početně obsáhlou část hřebenů doby římské představují třívrstvé vícedílné hřebený. Jejich konstrukční schéma znázorňuje velmi pěkně starší Procházkův nákras (a popis) hřebene nalezeného na moravském sídlišti Blažo-

vice I, který byl uveřejněn již v roce 1905 (obr. 3).⁴⁷ Vnější destičky tvoří zesílení držadla, střední vrstva s ozubením je složena z několika dílců, celck je příčně spojen železnými nebo bronzovými nýty. Vznik tohoto vzhledově i konstrukčně nového druhu byl vyvolán snahou zhotovit hřebeny větší a snížit přitom riziko zničení výrobku při vyřezávání zubů. Stopy po řezání zubů na vnějších destičkách držadla, patrné na některých dokladech, nemusí ještě dokazovat, že zuby byly vyřezávány až po snýtování všech částí — to by totiž výrobu nijak zvláště neusnadnilo —, nýbrž mohly vzniknout při dodatečné úpravě ozubení.⁴⁸

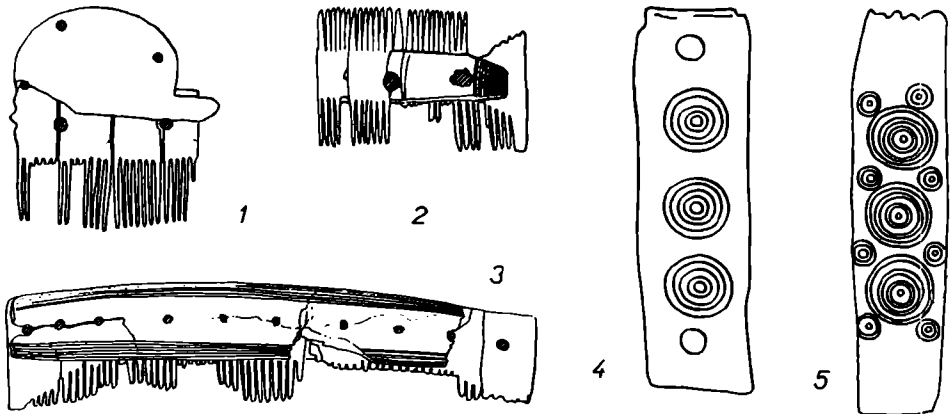
Obr. 3. Třívrstvý vícedílný hřeben z doby římské, nalezený 1904 v jámovém objektu na sídlišti Blažovice I na Moravě. Konstrukční schéma podle A. Procházky (překreslila J. Grochová, 1 : 2).

Třívrstvé jednostranné hřebeny se dělí podle tvaru držadla na tři skupiny (držadlo tvaru kruhové úseče, trojúhelníkovité a zvláštního tvaru s výběžkem). Nejrozšířenější z nich jsou hřebeny s držadly tvaru kruhové úseče, které S. Thomasová označila jako typ I. Jejich vznik lze podle Thomasové nejspíše hledat na polském území mezi Vislou a Odrou a vysvětlit spojitostí s několika-dílnými jednovrstvými hřebeny, které se právě na tomto území vyskytují v největším počtu. Svědčila by pro to i celková vývojová tendence směřující od tvarů s vysokým obloukovitým hřbetem k tvarům se hřbetem jen mírně vyklenutým, jakkoliv tento poznatek nelze využít pro jemnější chronologii. Většina známých nálezů patří patrně době mezi lety 250 a 350 n. l. (M. Jahn počítal slezské doklady k typické náplni III. století), jejich výroba však počala již na začátku mladší doby římské a tento typ hřebenů se udržel ve střední Evropě i jinde do V. století. Třívrstvé hřebeny s obloukovitým hřbetem držadla byly používány v celém barbariku od Porýní po severní Černo moří, od jižní Skandinávie až po Podunají, kde se vyskytují i v římskoprovinciálním prostředí; nejvíce známých nálezů je z pásu podél toků Labe a Odry a dále na sever až po Dánsko, s koncentrací ve středních Čechách a v poříčí Sály; vedlejší menší centra jsou při ústí Visly a na ostrově Gotlandu.⁴⁹ Protože se zdá, že se tyto hřebeny počínají objevovat na severu poněkud později, nabízí se otázka, zda nebude třeba hledat jejich původ na jihu střední Evropy nebo přímo v římském světě, kde byly podobné a též trojúhelníkovité tvary hřebenů již dávno známy, jak výmluvně svědčí dva bronzové doklady z Pompejí, zničených r. 79 n. l.⁵⁰

Moravské nálezy nemohou k problematice těchto hřebenů přispět ničím jiným než rozmnožením nálezů, neboť jde o nálezy blíže nedatovatelné, které

většinou nepochází z nálezových celků. Různě dochované exempláře představují náhodné nálezy na lokalitách Blažovice I (obr. 3), Hrádek a Jiříkovice (obr. 2: 13, 12). Nově byly při antropologickém studiu zjištěny mezi zlomky kostí ze žárového hrobu z Brna-Komína i zbytky rozlámaného hřebene nepoškozeného zárem (obr. 2: 11), avšak tento silně rozrušený hrob nelze přesněji datovat, neboť kromě zlomků hřebene se dochovala jen dolní část popelnice (srov. pozn. 3). S. Thomasová ve svém soupisu uvedla vedle hřebene z Jiříkovic i doklad z Rymic, odkud se však dochovala jen střední část hřebene s omegovitým drždlem patřící do jiné tvarové skupiny.⁵¹ Všechny doklady patří k tvarové variantě, kterou S. Thomasová označila arabskou číslicí 1 a datovala do rozmezí od počátku mladší doby římské (tedy od stupně Eggers C 1) do konce IV. století. Svou výzdobou patří částečně k její variantě A (nejzdobnější exemplář z Hrádku obr. 2: 13), částečně k variantě B (obr. 2: 11, 12), ale tento způsob rozlišování se zdá být málo spolehlivý.⁵² Drždlo hřebene z Blažovic je zdobeno pouze z jedné strany dvěma podélnými rovnoběžnými žlábkami (obr. 3). Zvláštností svého druhu je ovšem hřeben z Jiříkovic (obr. 2: 12), neboť v tomto případě vnější destičky zesilující drždlo nesledují jeho tvar, nýbrž mají podobu užších protáhlých obdélníků. Konečně je na místě připomenout, že do této skupiny patří již dříve zmíněný třívrstvý hřeben ze stradonického opida (obr. 1: 10), který by podle výzdoby měl patřit k variantě C podle Thomasové a který má blízké paralely v hřebenech ze Šebastovců a Seně na východním Slovensku.⁵³ — Výsledný vývojový tvar dlouhého úzkého hřebene s lehce vyklenutým hřbetem, patřící již tzv. období stěhování národů, představuje nám zde náhodný nález z Kobylí na Moravě (obr. 4: 3), který byl získán za nejasných nálezových okolností spolu s několika střípky z mladší doby římské.

Třívrstvé hřebeny s trojúhelníkovitým drždlem (Thomasové typ II) nejsou z moravských nálezů — alespoň pokud lze soudit z dostupného materiálu — patrně dosud známy, neboť doklad z Chrlic, který uvedla S. Thomasová, bude

Obr. 4. Další moravské nálezy hřebenu z sídliště Horní Dunajovice-Doměice (1, doba římská) a Vícemilice (2, snad pozdní doba římská) a z náhodného nálezu v Kobylí (3, období stěhování národů). Dvě zdobené destičky z Křenovic III (4 a 5). (Kresba: Pernička — Grochová, 1 : 2.)

lépe s ohledem na další nálezy z oněch míst přiřadit k nálezům z tzv. období stěhování národů, ač tento hřeben byl ve starší literatuře skutečně počítán k památkám mladší doby římské.⁵⁴

K základním otázkám nemohou přispět ani moravské nálezy omegovitých hřebenů, neboť jde o náhodné nálezy ze sídlišť. Jsou to poškozené nezdobené doklady z Havříč (obr. 2: 14), Horních Dunajovic-Domčic (obr. 4: 1), Náměště na Hané a Rymic I; poslední dva nálezy registrovala i S. Thomasová, avšak, jak už bylo naznačeno, nikoliv v jedné typové skupině.⁵⁵ Omegovité hřebený (obrys držadla připomíná řecké písmeno Ω), v dosavadní literatuře různě označované, zařadila S. Thomasová jako typ III („Dreilagenkämme mit erweiterter Griffplatte“) a datovala je především do doby od III. (druhá polovina mladší doby římské = Eggers C 2) do počátku V. století s tím, že pozdní tvary přežívají ve střední Evropě do VI. století, ve Skandinávii až do VIII. století. B. Schmidt uvedl nejstarší doklady z jeho nálezové skupiny I datované do doby 375–450 n. l. M. Jahn přiřadil tuto formu hřebene k typickému inventáři IV. století ve Slezsku. Nálezy omegovitých hřebenů jsou roztroušeny od severního Černomoří a jižního Ruska, kde je hledán v III. století jejich původ, na západ až do Porýní a od římskoprovinciálního Podunají na sever až do Skandinávie. Rozlišování variant a jejich regionální i chronologické fixování bude ještě třeba ověřit novými nálezy.⁵⁶

Dvoustranné obdélníkové hřebený, počítané obvykle k náplni hmotné kultury tzv. období stěhování národů, bývají datovány do doby od druhé poloviny V. století do VII. století.⁵⁷ Některé nálezy nás však nutí zamyslet se nad tím, zda takové datování odpovídá opravdu skutečnosti a zda nelze počítat i s časnějším výskytem dvoustranných hřebenů. Na Moravě byl nalezen malý neúplný hřeben (obr. 4: 2) na sídlišti z doby římské u Vícemilic, odkud však pochází i omezený materiál patřící období stěhování národů nebo nejdříve závěru doby římské, takže tento nález neposkytuje dostatečné svědectví.⁵⁸ Další doklady z území Československa (ze sídliště u Dobřichova v Čechách a z Malého Váradu na jižním Slovensku) byly získány s nálezy z doby římské a byly proto s tímto kulturním zařazením uveřejněny, východoslovenské nálezy snažila se nedávno M. Laniová-Schmiedlová klást do doby počínající sklonkem IV. století.⁵⁹ Aby bylo možno definitivně rozhodnout nadhozenou otázku, bude nutno vyčkat nových lépe datovatelných nálezů. Již dnes je však třeba zdůraznit, že dvoustranné hřebený byly na území Itálie používány od počátku doby císařské (doklad z Pompejí), ve středodunajských provinciích se objevují asi od II. století, na levém břehu Rýna nejpozději v mladší době římské.⁶⁰

Závěrem chtěl bych ještě upozornit na dvě silnější obdélníkové destičky zdobené rytými koncentrickými kroužky (obr. 4: 4, 5), které byly nalezeny na trati „Koráb“ u Křenovic na Kojetínsku a silně připomínají držadlové destičky hřebenů. Další rozmanité doklady předmětů a nedohotovných kusů z porohoviny a kosti svědčí, že na tomto místě kdysi pracovala dílna. S ohledem na uvedené destičky bude třeba ještě přezkoumat, zda datování dílny do doby laténské odpovídá skutečnosti.⁶¹

POZNÁMKY

¹ E. Blume, Die germanischen Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit I, Würzburg 1912, 104. A. von Müller, Formenkreise der älteren römischen Kaiserzeit im Raum zwischen Havelseenplatte und Ostsee, Berlin 1957, 35. — K funkci a použití hřebenu srov. též E. Šimek, Velká Germanie Klaudia Ptolemaia IV, Brno 1953, 523. — Použití hřebenu k upevnění vlasů a jako ozdoby hlavy v době před počátkem našeho letopočtu posuzoval však negativně A. Götze, který zastával názor, že hřebeny (hřebeny i hřebenuvitě nástroje) byly užívány od nejstarších dob k různým technickým účelům, od neolitů pak též podobně jako naše dnešní hřebeny; M. Ebert, Reallexikon der Vorgeschichte VI³, Berlin 1925, s. v. Kamm (A. Götze), str. 198 (dále jen Ebert, Reallexikon VI, ...).

² Tato okolnost ovšem způsobila, že nálezy ze šitbořických nově odkrytých hrobů z doby římské nemohly být ve všech případech důsledně zainventovány jako celky s inventárními čísly následujícími bezprostředně za sebou.

³ Odlišný obraz poskytl zárovň hrob bez bližších náleзовých okolností z Brna-Komína, kladený do doby římské, který podle dosavadních znalostí sestával z dobní části popelnice a přepálených kůstek. Také v tomto případě vydělila doc. dr. A. Lorenová při zpracovávání osteologického materiálu zlomky kostěného (?) hřebene, avšak tyto zlomky nenesou stopy záru hranice.

⁴ R. Forrer, Reallexikon, 313 n. J. Felcman, Archaeologický výzkum „Údolí Svatojiřského“ a okolí, PA XVIII 1898–1899, sl. 17.

⁵ Ebert, Reallexikon VI, l. c. H. Preidel, Die germanischen Kulturen in Böhmen und ihre Träger I, Kassel 1930, 283 (podobného názoru byl i E. Blume, op. cit. 104). A. v. Müller, Formenkreise, l. c. S. Thomas, Studien zu den germanischen Kämpfen der römischen Kaiserzeit, Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege 8 1960, 54 (pomyšlí zase především na rohovinu a parohovinu).

⁶ Ebert, Reallexikon VI, 198, 200, tab. 54 a 55. S. Thomas, op. cit. 55. F. Tischler, Fuhrbüttel, ein Beitrag zur Sachsenfrage, Neumünster 1937, 44. — Známý jsou i hřebeny z jantaru (Forrer, Reallexikon 89 a 313, obr. 86).

⁷ T. Kolník, Popolnicové pohřebisko z mladší doby římské a počátku doby stahování národov u Ōčkové při Piešānoch (Výskum 1953 a 1955), SĀ IV 1956, 247, obr. 12; 22. J. L. Pič, Starožitnosti země České II/2, Praha 1903, sl. 66, tab. XVI: 3, XVII: 7–10; Le Hradischt de Stradonitz en Bohême, Leipzig 1906, sl. 70, tab. XVI: 3, XVII: 7–10.

⁸ Ebert, Reallexikon VI, 198, 200. Forrer, Reallexikon 313 n. V. Hrubý, Slovanské kostěné předměty a jejich výroba na Moravě, PA XLVIII 1957, 165.

⁹ Forrer, Reallexikon 119, 312, 313, tab. 34: 18, 19 a 75: 8, obr. 242 a 243 na str. 313. Ebert, Reallexikon VI, 200, tab. 54: h, i.

¹⁰ E. Sprockhoff, Jungbronzezeitliche Hortfunde der Südzone des nordischen Kreises (Periode V) I, Mainz 1956, 238.

¹¹ J. Déchelette, Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine IV², Paris 1927, 790.

¹² J. Šchrānil, Studie o vzniku kultury bronzové v Čechách, Praha 1921, 63. L. Hájek, Drobné příspěvky k poznání únětické kultury. PA XLIV 1953, 201 n., 210, obr. 2: 9 a obr. 6. — O tomto nálezu se stejným kulturním zařazením se zmínil již v letech 1903 a 1906 J. L. Pič (na citovaných místech, viz pozn. 7), byl tehdy posuzoval chronologické postavení nálezu jinak.

¹³ J. Filip, Keltové ve střední Evropě, Praha 1956, tab. CXXVII: 1–4. — J. L. Pič, Starožitnosti II/2, sl. 66; Le Hradischt de Stradonitz, sl. 70. J. Šchrānil, Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens, Berlin–Leipzig 1928, 244.

¹⁴ J. Déchelette, op. cit. 790 n., fig. 556.

¹⁵ Na starodickém opidu byly nalezeny dokonce i předučetý náležející nesporně mladší (ev. pozdní) době římské, jako např. zlomek ramínkové spony s kuželkami a ramínková spona se samostatným vinutím (J. L. Pič, Starožitnosti II/2, tab. XXII: 25 a XXVIII: 6; Le Hradischt de Stradonitz, vyobrazení s týmiž čísly). — Stojí za zmínku, že podobná náleзовá situace, i když zatím v menším rozsahu, byla pozorována též na Starém Hradisku na Moravě.

¹⁶ J. L. Pič, Starožitnosti II/2, sl. 66, tab. XVI: 3, XVII: 1–14, XLIII: 15. (Tabulky a vyobrazení v Pičově publikaci Le Hradischt de Stradonitz mají zcela shodné číslování, proto na ně zde a v dalších poznámkách již výslovně neodkazují.)

¹⁷ J. L. Pič, op. cit., tab. XVII: 3.

- ¹⁸ *Ibid.*, tab. XVI: 3 a XVII: 7, 9, 10. *J. Déchelette*, op. cit. fig. 556: 2.
- ¹⁹ *E. Sprockhoff*, op. cit. II, doklady na tab. 56.
- ²⁰ Jde zde o spony, které *E. Pateková* shrnuje do skupiny „Fibeltypen, die sich aus südpannonischen und südnorischen keltischen Wurzeln entwickelt haben“ (*E. Patek*, *A Pannonia fibulatiptusok elterjedése és eredete — Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen in Pannonien*, Budapest 1942, 79 nn.).
- ²¹ *J. L. Pič*, op. cit. tab. XIX: 16.
- ²² *W. Schulz*, Die Bevölkerung Thüringens im letzten Jahrhundert v. Chr. auf Grund der Bodenfunde, *Jahresschrift Halle XVI 1928*, 42 n., tab. IV: 1, 2. *K. Motyková-Sneidrová*. České nálezy prolomovaných zápon z nejstaršího období římského, *PA LII 1961*, 405–413 (s přehlednou mapkou rozšíření na obr. 2).
- ²³ *J. L. Pič*, op. cit. tab. XVII: 1, 11. *J. Déchelette*, op. cit. fig. 556: 1.
- ²⁴ *J. L. Pič*, op. cit. tab. XVII: 4, 5, 6 a tab. XLIII: 15. *J. Déchelette*, op. cit. fig. 556: 3.
- ²⁵ *V. Hrubý*, op. cit. 169.
- ²⁶ *V. Schmidt*, Dvě naleziště z dob císařství římského u Slatiny, *PA XVII 1896–1897*, sl. 552, obr. I: 7. *J. Felcman*, *PA XVIII 1898–1899*, sl. 17, obr. 4 na téže stránce. *H. Preidel*, op. cit. 284 a obr. 322. *B. Svoboda*, Čechy a římské Imperium, Praha 1948, obr. 11: 5. *A. v. Müller*, *Formenkreise*, 36 n., tab. 14: c, e. *S. Thomas*, op. cit. 68, mapka č. 3 a katalog nálezu na str. 136 ad.
- ²⁷ Je to patrné z práce *A. v. Müllera* (*Formenkreise*), srovnáme-li jeho odvolání na nálezy ze Saska-Anhaltska (s. 36) s prací *Th. Voigta* (*Die Germanen des 1. und 2. Jahrhunderts im Mittelelbbgebiete*, *Jahresschrift Halle XXXII 1940*, 82, tab. XXXV: 10, 13), nebo, pokud jde o nálezy přímo z Havellandu, jeho údaj o nálezu z 75. hrobu z Hohenferchesaru (v katalogu nálezu na s. 102, skupina C) s textem a vyobrazením v článku *R. Stimminga* (*Waffen der römischen Kaiserzeit aus der Mark Brandenburg*, *Mannus IV 1912*, 311, tab. XLVI: 3: h). Podobně chápala prolomované hřebeny také *S. Thomasová* (op. cit. 66 a obr. 12) a již dříve *R. Stimming* (*Knochen- und Horngeräte sowie Tierreste in vorgeschichtlichen Grabgefäßen der Elb-Havel-Gegend*, *Mannus 26 1934*, 252, obr. 42 až 50).
- ²⁸ *A. v. Müller*, op. cit. 35, 36 n. *S. Thomas*, op. cit. 66 ad.
- ²⁹ *J. Felcman*, op. cit. sl. 17, obr. 1 a 4. *H. Preidel*, op. cit. 284, dále 25, 34, 37 a soupis náleзовých celků (s. 382 a 392), obr. 322 a spony na obr. 16 (varianta), 27 a 32. *B. Svoboda*, op. cit. 70, 92, obr. 5: 1, 11: 1, 2, 4, 5 a tab. III: 15 (třebusický hrob). *S. Thomas*, I. c.
- ³⁰ Srov. k tomu *A. v. Müller*, op. cit. 37 a *S. Thomas*, op. cit. 68 n. (zde s uvedením dalších názorů). K souvislosti se starodávnými prolomovanými hřebeny se klonil v naší literatuře již dříve také *J. Šchránil* (*Die Vorgeschichte...*, 260) aj.
- ³¹ *H. Preidel*, op. cit. 283–290. *M. Lamiová-Schmiedlová*, Hrebene z doby římské a stá-hovania národov z východného Slovenska, *ASM I 1964*, 195–199, 201. *S. Thomas*, op. cit., zvl. str. 56–117.
- ³² *F. Petersen*, Einige germanische Funde aus Böhmen und Mähren, *Sudeta XII 1936*, 42, 43. *I. L. Červinka*, Doba římská a stěhování národů (rukopis v AÚ ČSAV v Brně), 40. — Hřeben má být uložen v muzeu v Přerově s inv. číslem 952 (?).
- ³³ *T. Kolník*, op. cit. 237 n., 270, obr. 4: 4, 13, tab. I: 2, k datování pohřebišť srov. s. 276 n.
- ³⁴ *J. L. Pič*, Starožitnosti země České II/3, Praha 1905, tab. LXXV: 24, 27, 28, 29. *H. Preidel*, op. cit. 283 n., 34, obr. 321 (typ hřebene) a 27 (typ spony). *B. Svoboda*, op. cit. 70, 72, obr. 6.
- ³⁵ *H. Preidel*, op. cit. 283 n., obr. 321. *J. Kostrzewski*, *Wielkopolska w pradziejach*, Warszawa—Wrocław 1955, 230. *E. Blume*, op. cit. 104 n. *M. Jahn*, Die Gliederung der wandalischen Kultur in Schlesien, *Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift VIII 1924*, 31, obr. 86. *A. v. Müller*, op. cit. 35. *S. Thomas*, op. cit. 56 ad., 62 ad.
- ³⁶ Srov. k tomu i starší názory — *R. Stimming*, *Mannus 26 1934*, 250 ad.; *Th. Voigt*, *Jahresschrift Halle XXXII 1940*, 83.
- ³⁷ *S. Thomas*, op. cit. mapka č. 1 a 2; srov. k tomu katalog nálezu na s. 122 ad. a 130 ad.
- ³⁸ *M. Lamiová-Schmiedlová*, *ASM I 1964*, 195 aj., obr. 1: 1, 2, 3.
- ³⁹ *Z. Ślusarski*, Groby jamowe z późnego okresu wpływow rzymskich z Jaszczowa i Łęcznej w powiecie lubelskim, *Z otchłani wieków XX 1951*, 60 n., obr. 2 a 3. *K. Hadaczek*, *Cmentarzysko ciałopalne koło Przeworska z epoki cesarstwa rzymskiego*, Lvov 1909, tab. B-III uprostřed (podle vyobrazení jde totiž pravděpodobně o hřeben jednovrstvý a nikoliv třívrstvý, jak se domnívala *S. Thomasová*, op. cit. 169).
- ⁴⁰ *S. Thomas*, op. cit. 57, 66, mapky č. 1 a 2.
- ⁴¹ *A. Dymaczewski*, *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Młodzikowic pow. Środa*, *FAP*

VIII–IX 1958, obr. 12: 11, 24: 14, 28: 4, 64: 10, 75: 16, 109: 15, 117: 16, 187: 9, 227: 14, 252: 14, 268: 3, 427: 9, 470: 21, 22. B. Kostrzewski, Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Koninie (woj. poznańskie), PArch VII 1947, obr. 9: 3, 32: 10, 53: 1, 80: 4, 131: 3, 8, 141: 5. S. Jasnosz, Cmentarzysko z okresu późno-lateńskiego i rzymskiego w Wymysłowie, pow. Gostyń, FPrach II-1951 (1952), obr. 36: 10, 38: 4, 41: 6, 56: 3, 66: 5, 157: 19, 175: 2. B. Zielonka, Cmentarzysko z okresu cesarstwa rzymskiego w Lachmirowicach w pow. inowrocławskim, PArch IX 1950–1953 (1953), obr. 2: 26. B. Zielonka, Cmentarzysko w Bodzanowie w pow. aleksandrowskim, PArch X 1954–1956 (1958), obr. 52: n. R. Jamka, Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Starachowicach, PArch XI 1957–1958 (1959), obr. 6: i (samotný trn), 11: a, 14: g, 16: t. — S. Thomasová registruje ve svých soupisech jen čast nálezů z těchto nalezišť na s. 131 až 135.

⁴² F. Wiesinger, Zur Topographie von Ovilava (Wels in Oberösterreich), JUAI XXI–XXII 1922–1924, Beibl. sl. 358 a obr. 153.

⁴³ F. Tischler, Fuhrsbüchel, 44 n. A. v. Müller, Formenkreise, 35 n., tab. 6: b, 14: f. S. Thomas, op. cit. 71 ad., soupis nálezů na s. 139 ad., nálezová mapa č. 4.

⁴⁴ M. Jahn, op. cit. 27 a obr. 54. J. Kostrzewski, op. cit. 230, obr. 688. A. Dymaczewski, op. cit. 339, 414, obr. 329: 22.

⁴⁵ A. Procházka, Zprávy o nálezech na Vyškovsku, Pravěk I 1903, 148, tab. XVI: 10. A. Rzchak, Die römische Eisenzeit in Mähren, ZDVGM 22 1918, 253, obr. 86. A. v. Müller, op. cit. 36. Zaregistrováno též u S. Thomasové v soupisu nálezů (op. cit. 139), nikoliv však na nálezové mapce č. 4.

⁴⁶ K. Motyková-Sneidrová, Zárové pohřebiště z Tvršic na Zatecku, PA LVI 1965, 122, 139 n., obr. 8: 6.

⁴⁷ A. Procházka, Nové nálezy archaeologické, ČMMZ V 1905, 199 n., obr. 2.

⁴⁸ K otázkám výroby a technologie srov. S. Thomas, op. cit. 75 n., kde je uvedena i další literatura a názory.

⁴⁹ S. Thomas, op. cit. 77–94, soupis nálezů s. 143 ad., nálezová mapa č. 5 a 6. E. Blume, op. cit. 107. M. Jahn, op. cit. 31, obr. 87.

⁵⁰ K podobnému názoru dospěl při zpracování západoslovenských nálezů podle slov M. Lamióvé-Schmiedlové (op. cit. 197) též T. Kolník. Hřebeny z Pompejí vyobrazil již J. Overbeck, Pompeji in seinen Gebäuden, Alterthümern und Kunstwerken, Leipzig 1866², 2. Bd. 79, obr. 272: d, k; Leipzig 1875³, 405, obr. 251: d, k.

⁵¹ S. Thomas, op. cit. 159 a 170. Stručný Freisingův popis neúplného hřebene z Rymic ovšem nedává správnou představu o jeho skutečné podobě (E. Beninger—H. Freising, Die germanischen Bodenfunde in Mähren, Liberec 1933, 25).

⁵² S. Thomas, op. cit. 80 ad.

⁵³ J. L. Pič, Starožitnosti II/2, tab. XVII: 3. S. Thomas, op. cit. 173. M. Lamióvá-Schmiedlová, op. cit. obr. 1: 7 a 2: 2.

⁵⁴ E. Beninger—H. Freising, op. cit. 20. I. L. Červinka, Germáni na Moravě, Anthropologie (Praha) XIV 1936, 117, obr. 13. S. Thomas, op. cit. 181.

⁵⁵ S. Thomas, op. cit., hřeben z Rymic jako typ I na s. 170, hřeben z Náměště na Hané jako typ III na s. 202.

⁵⁶ S. Thomas, op. cit. 104 ad., nálezová mapa č. 8. B. Schmidt, Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland, Halle 1961, 141. M. Jahn, op. cit. 32, obr. 107.

⁵⁷ E. Blume, op. cit. 107. B. Schmidt, op. cit. 144. B. Svoboda, Čechy v době stěhování národů, Praha 1965, 210.

⁵⁸ F. Kalousek—R. M. Pernička, Die römerzeitliche Siedlung bei Vícemilice in Mähren, SPFFBU E 1 1956, 50 n., 75, tab. VII: 3.

⁵⁹ J. L. Pič, Starožitnosti II/3, tab. LXII: 23. J. Eisner, Slovensko v pravěku, Bratislava 1933, tab. LXXXIV: 3. M. Lamióvá-Schmiedlová, op. cit. 199, obr. 3: 2, 3, 4.

⁶⁰ J. Overbeck, op. cit. 1875³, 79, obr. 272: i. Intercisa II, Budapest 1957, 479, obr. 109 (M. R. Alföldi). H. Dannheimer, Die germanischen Funde der späten Kaiserzeit und des frühen Mittelalters in Mittelfranken, Berlin 1962, 39.

⁶¹ I. L. Červinka, Zpráva o archaeologických výzkumech za rok 1904, ČMMZ V 1905, 195 n. J. Meduna, Osídlení Moravy Kelty ve střední a pozdní době laténské, Brno 1956, I, 175 (nepublikovaná diplomní práce).

ZUR ENTWICKLUNGSPROBLEMATIK DER MITTELEUROPÄISCHEN LATENEZEITLICHEN UND RÖMEREZEITLICHEN KÄMME

(Mit besonderer Aufmerksamkeit zu den mährischen Funden)

In der Vorgeschichte Europas benützte man die Kämmе und kamnartige Geräte wohl seit der neolithischen Zeit. Sie wurden aus mannigfaltigen Rohstoffen, aus Geweih, Knochen, Horn, Holz, Bronze und Eisen, seltener auch aus Gold und Bernstein gefertigt.

Auf dem Gebiet der Tschechoslowakei begegnen wir uns zum ersten Male mit einem Kamm in der Bronzezeit Böhmens; es handelt sich um einen bronzenen Kamm aus den zerstörten Skelettgrübern der Úněticer Kultur von Uhrece bei Louny (Abb. 1: 12).¹² Weitere Belege stammen dann aus der Spätlatenezeit. Sie wurden wieder in Böhmen, in dem keltischen Oppidum bei Stradonice aufgefunden (Abb. 1: 1—9, 11). Das zahlreichere Vorkommen der Kämmе begann erst in der römischen Kaiserzeit; aus dieser Zeit kennen wir schon auch Befunde aus Mähren und aus der Slowakei.

Die Stradonicer Funde kann man in zwei abweichenden Gruppen einteilen. Zu der ersten Gruppe gehören vier bronzenе Stücke mit durchbrochenem Griffteil (Abb. 1: 1, 3, 4, 6),¹³ welche an die bronzezeitliche Kämmе erinnern, jedoch ein stärkeres plastisches Gefühl seiner Erzeuger darlegen. Sie hängen zusammen mit den bronzenen durchbrochenen Gürtelhaken, deren Funde sich in Mitteldeutschland und Böhmen konzentrierten,^{21—22} und gehören darum der Zeit kurz vor Beginn unserer Zeitrechnung.

Die Zeitstellung der übrigen einteiligen Stradonicer Kämmе (Abb. 1: 2, 5, 7, 8, 9, 11) kann man nur schätzungsweise, mit Hilfe einer typologischen Konfrontation mit den römerzeitlichen Kämmе, etwa in dieselbe Zeit oder in die Zeit um Anfang u. Z. setzen.

Die angeführten aus Stradonice stammenden Kämmе bilden immer noch ein Bestandteil der keltischen Latenekultur, während die jüngere römerzeitliche Belege sich schon unter veränderten Bedingungen mit starkem germanischem Anteil entwickelten. Ein typologisches Bindeglied zwischen beiden Kulturkreisen bilden die einteiligen Kämmе mit durchbrochener Griffplatte (Typus C nach S. Thomas), die vor allem in Böhmen und Havelland bekannt sind und neuerdings in die Zeitspanne der Eggers'schen Stufen B 1 und B 2 datiert wurden.^{26, 28} Die böhmischen Funde (Noutonice, Grab LXXI/36 von Trebusice, Grab 18 von Tvřice) zeugen aber dafür, daß diese Kämmе aller Wahrscheinlichkeit nach in Böhmen vor 50 u. Z. entstanden und noch in die zweite Hälfte des 2. Jhdts überlebten. Die Absenz dieser Formen in Mähren bezeugt gemeinsam mit anderen Erscheinungen eine abweichende Entwicklung von Böhmen und Mähren im Laufe der frühen Römerzeit.

Die einfachen einteiligen Kammformen und mehrteilige Einlagenkämmе (Typen A und B nach S. Thomas) wurden in Eggers'schen Stufen B 1 und C 1 angesetzt und das Gebiet Polens zwischen Oder und Weichsel als ihres Hauptverbreitungsgebiet (besonders des Typus B) bezeichnet.³⁵ Beide Formen sind in Mähren gut vertreten (Abb. 2: 1—7, 9, 10). Wenn wir die Aussagekraft einiger Funde von Mähren (Sitbořice, Grab B-40-A Abb. 2: 4 und Grab 21 Abb. 2: 5), Westslowakei (Oěkov, Grab 4)³³ und Böhmen (Dobřichov-, Piěhora, Grab 21)³⁴ respektieren wollen, müssen wir das Überleben beider Typen bis in die erste Hälfte des 3. Jhdts annehmen.

Zur selbständigen Gruppe der Einlagenkämmе mit Reliefverzierung (Typus D nach S. Thomas) gehört in Mähren nur ein altbekanntes Fragment von Blažovice I (Abb. 2: 8).⁴⁵ Auch in diesem Falle verändert ein Fund, aus dem XVIII. Grab von Tvřice in Böhmen,⁴⁶ den Zeitansatz von S. Thomas (nur Stufe Eggers B 2)⁴³ und bezeugt das Überleben in die zweite Hälfte des 2. Jhdts.

Die einseitigen Dreilagenkämmе, deren Konstruktion eine ältere Abbildung von A. Procházka (Abb. 3)⁴⁷ recht gut veranschaulicht hat, sind in Mähren bisher so schlecht vertreten, daß sie nur zur Erweiterung der Fundstellen beitragen können. Zu den Formen mit kreissegmentförmiger Griffplatte des Typus I von S. Thomas gehören die Funde von Blažovice I, Brno-Komin, Hrádek und Jiřikovice (Abb. 3 u. 2: 11—13), zu Formen mit erweiterter Griffplatte des Typus III von S. Thomas die Funde von Havřice, Horní Dunajovice-Doměice, Náměšt na Hané und Rymice I (Abb. 2: 14 u. 4: 1). Die Formen mit dreieckiger Griffplatte (Typus II von S. Thomas) auftreten in Mähren wohl bis in der Völkerwanderungszeit. Zu der ersten Gruppe gehört offensichtlich auch der letzte Kamm von Stradonice (Abb. 1: 10), der in den Funden von Sebastovce und Seňa in Ostslowakei schöne Gegenstücke hat.⁵³

Die übrigen Abbildungen zeigen außer einer Spätform (Völkerwanderungszeit) von Kobylí (Abb. 4: 3) und außer zwei länglichen Griffplatten von Křenovice-, Koráb (Abb. 4: 4, 5)⁶¹

noch eine zweiseitige rechteckige Kammform aus der römischen Siedlung bei Vicemilice (Abb. 4: 2),⁵⁸ welche eine Anregung zur Erwägung gibt, ob man mit solchen Formen in Barbaricum schon während der späten Römerzeit rechnen kann.

BILDERNACHWEIS

(Zeichnungen 1: 2 von R. M. Pernička und J. Grochová.)

Abb. 1. Ältere Kammfunde aus Böhmen:

- 1 bis 9 u. 11 — Oppidum bei Stradonice (späte Latènezeit).
- 10 — Oppidum bei Stradonice (Römerzeit).
- 12 — Uherce bei Louny (Uněticer Kultur).

Abb. 2. Mährische Kammfunde (Römerzeit):

- 1 — Mořice, Einzelfund.
- 2 bis 5 — Šitbořice I, Brandgräberfeld.
- 6 u. 7 — Vicemilice, Siedlung.
- 8 — Blažovice I, Siedlung.
- 9 — Určice I, Siedlung.
- 10 — Prosiměřice I, Siedlung.
- 11 — Brno-Komín, zerstörtes Brandgrab.
- 12 — Jiřikovice, Siedlung.
- 13 — Hrádek, Siedlung.
- 14 — Havříce, Siedlung.

Abb. 3. Der mehrteilige Dreilagenkamm aus der Siedlung Blažovice I in Mähren (Römerzeit). Gefunden 1904 in einer „Siedlungsgrube“. Konstruktionschema nach A. Procházka.

Abb. 4. Weitere mährische Funde:

- 1 — Horní Dunajovice-Domčice, Siedlung (Römerzeit).
- 2 — Vicemilice, Siedlung (späte Römerzeit?).
- 3 — Kobylí, Streufund (Völkerwanderungszeit).
- 4. u. 5 — Křenovice III, Streufunde? (Zeitstellung?).

BORIVOJ DOSTÁL

TYPY SLOVANSKÝCH SÍDLIŠTNÍCH OBJEKTŮ Z BŘECLAVI-POHANSKA

Těžiště archeologického výzkumu prováděného katedrou prehistorie filosofické fakulty University J. E. Purkyně v Brně pod vedením prof. dr. F. Kaulouska na velkomoravském hradisku Pohansku u Břeclavi se soustředilo v prvním šestiletí výkopových prací na výzkum velmožského dvorce opevněného palisádou (tab. XIX: 1).¹

Uvnitř a v bezprostředním sousedství dvorce bylo vedle zděných základů kostela a pohřebiště se 408 kostrovými hroby z doby velkomoravské² objeveno na 120 číslovaných sídlištních objektů (č. 1—52, 59—61, 63, 66—126)³ kromě pozůstatků dalších staveb, z nichž zůstaly jen ojedinělé kúlové jamky nebo nakupeniny kamenů, střepů, kostí, mazanice a zbytky ohnišť, takže jejich tvar a funkce se nedaly rozlišit. Snad teprve vyhodnocení kresebné dokumentace jednotlivých vrstev umožní některé z nich blíže určit. Tato situace nastala částečně i proto, že mnohé kúlové objekty byly velmi rozsáhlé a odkrývaly se v několika sezónách za účasti různých dokumentátorů, takže souvislosti nemohly být přímo v terénu postiženy. Pro výzkum bylo zvlášť nepříhodné, že zbytky nadzemních staveb se nacházely již v tmavé povrchové vrstvě v dosahu pluhu, takže byly během let zcela zničeny nebo k nepoznání roztahány.

Cílem této studie je podat přehled základních typů sídlištních objektů objevených v okruhu velmožského dvorce na Pohansku a pokusit se o naznačení rekonstrukčních možností a o stanovení účelu jednotlivých staveb s ohledem na srovnání s obdobnými nálezy v sousedních, zejména slovanských zemích.

Dříve než přistoupím k vlastnímu tématu, je třeba předeslat několik poznámek k metodice výzkumu a k stratigrafii objektů velmožského dvorce, abychom si ujasnili meze poznání konstrukčních detailů důležitých pro rekonstrukci a rámcovou chronologii objektů, které ovlivní naše úvahy.

Metodika výzkumu

Výzkum byl prováděn tak, že tmavá povrchová vrstva se odrývala do hloubky 50—70 cm ve třech až čtyřech vrstvách přibližně 20 cm silných. Nálezy z každé vrstvy se ukládaly a evidovaly zvlášť; přitom se v každé vrstvě nechávaly stát na bločích kameny, kusy mazanice, větší kusy střepů, drobné předměty, případně celá uskupení těchto nálezu spolu se zvřecími kostmi buď až do té doby, než bylo v jejich okolí dosaženo podloží, nebo — překážely-li příliš v práci — než byly řádně kresebně a fotograficky zdokumento-

vány, zaměřeny a popsány. Výrazná seskupení nálezů se zásadně ponechávala stát na bločcích až do dosažení podloží v jejich okolí, aby mohla být zhodnocena jejich souvislost se situací rýsující se v podloží (tab. XX: 1, XIX: 2). Tento postup umožnil rozeznat zbytky nadzemních staveb vymezených kameny a nahromaděných nálezů v humusovité vrstvě. Napomohlo tomu i to, že po odebrání každé vrstvy byla plocha zkoumaného terénu zarovnána a bylo sledováno zbarvení a kompaktnost půdy. Výplň zahloubených objektů se podařilo zpravidla zachytit až v úrovni podloží, kde se barevně více či méně zřetelně odlišovala. Pouze v několika případech se dala výplň zemnic rozpoznat již v humusu, ale zpravidla bez žádoucí přesnosti kontur. Skrývka se prováděla ve čtvercích o rozměrech 5×5 m, orientovaných podle světových stran, předem očíslovaných a začleněných do mapového systému hradiska. Zkoumané čtverce se počátku oddělovaly kontrolními profily, později, po zjištění půdně-stratigrafických poměrů, se ponechávaly pouze v rozích hranolovité bloky (půdnic 50×50 cm) k usnadnění zaměřování a nivelace. Teprve v závěrečné fázi výzkumu, když byl obrys objektu nebo základní konstrukční detaily jasné, odstranily se i rozptýlené bločky s kameny a jiným materiálem a terén byl definitivně zakreslen a zfotoграфován (tab. XX: 2).

Složení, zbarvení a charakter podloží nebylo na celé ploše dvorce a v jeho okolí stejné. Zatímco v severní části, v prostoru kostela a pohřebiště, bylo písčité a žluté, ve střední části bylo světložluté až světlohnědé sprašovitě a v jižní části šedohnědé, prostoupené jílem, který místy tvořil 20 cm silnou vrstvu nasadající na žlutý jíl. Ráz podloží tedy značně ovlivnil stupeň rozlišitelnosti obrysů jednotlivých objektů.

Výplň zahloubených objektů se vybírala po vrstvách drobnými nástroji, pečlivě se probírala a kontrolovala. I tu se ponechávaly kameny, mazanice a význačnější uskupení nálezů stát na bločcích až do zdokumentování, případně vybrání objektu, aby mohly být zachyceny souvislosti. Pro kontrolu výplně objektů a jejího tvoření byl ponecháván jeden nebo více kontrolních bloků podle velikosti zahloubení; exploatace a evidence nálezů se pak prováděla po sektorech.

Po seznámení s terénem a jeho vlastnostmi jsme ponechávali velké plochy prokopané až na podloží delší dobu otevřené a po dešti byla v jednom půdnlí na celé ploše výkopu seškrábnuta asi centimetr silná vrstvička zvětralé povrchové hlíny, čímž vynikly četné obrysy kulových jamek a žlábků, které při původní skrývce se nedaly zjistit vlivem rychlého zasychání terénu, prášení apod. Po skončení výzkumu bylo podloží ještě prosondováno.

Závěrem lze poznamenat, že se výzkum prováděl běžnými technikami, ale důsledně na velkých plochách a s důsledným dokumentačním systémem. Tak se zachytily i nepatrné zbytky zejména velkých sídlištních objektů nejen v podloží, ale i v povrchové vrstvě. Přesto v některých úsecích, kde nebyly příznivé podmínky pro pozorování zásahů v podloží a kde nemohlo být podloží na větší ploše dodatečně seškrabováno a zkoumáno pro špatné počasí (deště, spodní voda) nebo tam, kde se na nedokončený výzkum navazovalo v příští sezóně, mohly některé jemnější souvislosti a fakta ujít pozornosti. Konečně půdní podmínky nejsou na Pohansku příznivé pro zachování dřeva. Proto jsou předpoklady pro rekonstrukci sídlištních objektů značně omezené a nelze ji vést zejména v horní části staveb do větších detailů.

Stratigrafie velmožského dvorce

Vzhledem k tomu, že variační šíře typů sídlištních objektů z okruhu velmožského dvorce na Pohansku je značná, je nutné k vyloučení dojmu, že se srovnávají stavby z naprosto odlišných období, předeslat několik poznámek k stratigrafické situaci zjištěné výzkumem tohoto útvaru. Vertikálně i horizontálně stratigrafická pozorování ukazují, že opevnění dvorce bylo budováno ve dvou fázích, s nimiž lze bezpečně spojit aspoň některé objekty, a že osídlení v místě dvorce pokračovalo i po zániku jeho opevnění.⁴

Žlab po *starším palisádovém opevnění dvorce* uzavíral čtvercovitou plochu o straně asi 65 m (délka jednotlivých stran: SZ 65 m, SV 64 m, JV 65 m, JZ 70 m); na JV straně na něj navazovaly mělké žlábkůvité patrně po ohradě pro dobytek (š 11–13,5 m, d 63–70 m) budované podle počtu žlábků na dvakrát; v obou případech však souvisely se starší fází opevnění dvorce. Na SV straně navazoval na starší opevnění dvorce palisádou obehnaný obdélníkový útvar (17,5×21 m), snad kultovní místo.⁵ Uvnitř staršího opevnění jde rovnoběžně s jeho SZ stranou mělký žlábek po dřevěné stěně, uzavírající obdélníkový prostor o rozměrech 15–16×65 m. Všechny tři uvedené prostory souvisejí nesporně se starším opevněním dvorce proto, že jejich stěny jsou rovnoběžné se stěnami staršího opevnění a navazují na ně, aniž je protínají. Vchod do staršího opevnění je na SV straně a jeví se jako průsečík palisádového žlabu. Ze staveb souvisejí se starším opevněním bezpečně ty, které leží uvnitř těsně u jeho obvodu a jejich stěny jsou rovnoběžné s palisádou (obj. 106, 109, 110, 113, patrně i 111 a 112), nebo ty, které leží uvnitř staršího opevnění a jsou překryty mladšími objekty (obj. 98, 99 aj.).

K zjištění data vzniku staršího opevnění nemáme pevnější oporu. Doba jeho trvání je dána keramikou z uvedených objektů, jakož i z vrstvy v prostoru staršího dvorce. Je to keramika rámcově středohradištní; malá příměs keramiky starohradištní a nepatrný počet objektů datovatelných starohradištní keramikou (obj. 1, 72, 75, 85, 120 aj.) a dále ohled na trvanlivost dřevěného opevnění,⁶ které nevykazuje stop dodatečných oprav, nedovoluje datovat počátek staršího opevnění hluboko do starší doby hradištní, nýbrž nejpravděpodobněji někam do první poloviny 9. stol. a nejvýš na skloněk 8. stol. Horní mez existence starší palisády je dána vznikem kostela a vznikem některých objektů bezpečně souvisejících podle orientace stěn s mladším opevněním (obj. 82, 83, 100, 101, 102, 105, 107, 122 aj.), které žlábkůvité patrně po starším opevnění překrývají. Nemůžeme-li před podrobným rozбором keramiky použít materiálu z objektů k datování zániku staršího opevnění, přiblíží nás k němu aspoň částečně nepřímé datování vzniku a existence kostela podle inventáře obklopujících ho hrobů, vyhloubených až po jeho založení; charakteristickou výbavou ženských hrobů jsou šperky staroměstského rázu, datované dosud shodně od poslední třetiny 9. do 1. poloviny 10. století.⁷ Byl by tedy skloněk druhé třetiny 9. stol. dobou zániku staršího opevnění.

Žlab po *mladším palisádovém opevnění* uzavíral lichoběžníkovou plochu o stranách 80–100 m dlouhých (délka stran: SZ 97 m — po oblouku 100 m, SV 84 m, JZ 81 m, JV 84 m). I na něj na jižní straně podle všeho navazovaly ohrady pro dobytek nebo oplocení samostatných usedlostí, avšak žlaby po těchto oploceních byly výzkumem zjištěny jen torzovitě. Vchod do mladšího opevnění byl rovněž na SV straně. Mladší opevnění bylo patrně zbudováno

v souvislosti s postavením kostela, kdy nastala potřeba zvětšit celý areál dvorce tak, aby do něho mohl být zahrnut i chrám. S druhou fází opevnění patrně souvisejí objekty, v jejichž konstrukci bylo použito zdění na maltu (obj. 25, 35, 37, 94, 97), které bylo v plné míře uplatněno právě u kostela, dále objekty, jejichž stěny jsou rovnoběžné s mladší palisádou (obj. 107) a jsou často v její blízkosti natolik, že se lze domnívat, že palisády bylo využito jako jedné z jejich stěn (obj. 68, 88) a dále objekty, které překrývají nebo porušují starší opevnění dvorce nebo ohrady na ně navazující (obj. 82, 83, 100–102, 122, 105, 107).

Je-li počátek mladšího opevnění dán vznikem kostela a datován spodní hranicí existence pohřebiště u něj založeného, nedá se přesněji určit doba jeho zániku. Jisté je, že k němu došlo v době trvání pohřebiště, neboť žlab po mladším palisádovém opevnění překrývá 13 hrobů (hr. 16, 18, 80, 85, 111, 112, 121, 219?, 243, 274, 296, 301, 302), z nichž sice pouze čtyři obsahují inventář (hr. 16, 78, 274, 296) a z toho pouze dva (hr. 274, 296) předměty aspoň částečně datovatelné (skleněný knoflík s kovovým ouškem, ostruhy typu I B) v rozmezí 2. pol. 9. a 1. pol. 10. stol. I když jde o hroby, které jsou na okraji kompaktní části pohřebiště, nelze s jistotou tvrdit, že musí patřit k nejmladším. — Počínaje dobou, kdy byly vyhloubeny hroby překrývající žlab po mladším opevnění dvorce, mohly být vybudovány i sídlištní objekty (obj. 20, 118), které překryly stopy po mladším opevnění, kromě některých dalších staveb uvnitř areálu dvorce, které byly postaveny na ruinách kostela, ale většinou nemohly být identifikovány v přesnějších půdorysných obrysech.

Část sídlištních objektů dvorce a jeho bezprostředního okolí lze tedy jen podle stratigrafického pozorování zařadit do čtyř časových horizontů:

Poř.	Stavební fáze	Čísla objektů	Rámcové datování
1.	Před vznikem staršího palisádového opevnění	1, 72, 75, 85, 120 aj.	6.—8. stol.
2.	V době existence staršího palisádového opevnění	98, 99, 106, 109, 110, 111, 112, 113	± 800 až ± 863
3.	V době existence mladšího palisádového opevnění	82, 83, 68, 88, 100, 101, 102, 105, 107 aj.	± 863 až ± 900/950
4.	Po zániku mladšího palisádového opevnění	20, 118 aj.	± 900/950 až ± 1000

Většinu dalších objektů uvnitř i vně palisádového opevnění nelze podle stratigrafických pozorování uvést v přímý vztah s jednotlivými fázemi existence opevnění dvorce; u části z nich se to patrně podaří na základě rozboru keramiky a jiných nálezů, část však nebude možné bezpečně s jednotlivými fázemi opevnění synchronizovat, protože s nimi lze uvést v souvislost jen malé množ-

ství nebo žádný nálezoový materiál (zejména u kůlových staveb, jejichž existence se prokázala až po začištění podloží).

Vezmeme-li v úvahu, že tvary objektů na destrukci kostela, které by mohly pocházet podle průvodního keramického materiálu až z doby kolem roku 1000,⁸ neznáme a tudíž o nich nebudeme pojednávat, a ponecháme-li stranou objekty starohradištní (jde o obilnice a jiné jámy materiálem bezpečně odlišitelné), vidíme, že popisované objekty patří do časového rozmezí 100, nejvýše 150 let. To nás opravňuje pojednávat o nich jako o celku, v jehož rámci nelze variační šíři typů vysvětlovat zásadními chronologickými rozdíly, nýbrž rozmanitostí a mnohostranností potřeb obyvatel dvorce, případně rozmanitostí vlivů, které se v jeho architektuře uplatňovaly.

Typologický rozbor a poznámky k rekonstrukci sídlištních objektů

Sídlištní objekty z okruhu velmožského dvorce na Pohansku lze formálně rozdělit na větší stavby a ty zase podle vztahu jejich podlahy k úrovni okolního terénu na stavby zahloubené a nadzemní (bez ohledu na to, zda jde o obytné, hospodářské či výrobní objekty), dále na otopná zařízení včetně výrobních tepelných zařízení, která bývají zpravidla součástí obydli nebo dílen, a konečně na menší jámy sloužící vesměs hospodářským účelům v nejbližším slova smyslu. Poněvadž těžiště této studie je v typologii a v úvahách o rekonstrukci jednotlivých objektů, pokládám za nejvhodnější postupovat při třídění podle čistě archeologických hledisek, tj. podle znaků, které lze přímo odpozorovat při archeologickém výzkumu. Při takové klasifikaci vytváříme skupiny objektů, které lze přibližně stejně rekonstruovat. Jiná kritéria (např. účelové) nemůžeme jednak uplatnit u všech objektů, neboť pro ně nenacházíme v archeologickém materiálu vždy dostatek opor, jednak při jejich použití k sobě stavíme konstrukčně zcela odlišné stavby, což by úvahy o rekonstrukci přilíš tříštilo. Proto se jiných třídících hledisek dotknu až v závěrečné části.

Zahloubené stavby

Zahloubené stavby se označují jako zemnice a polozemnice. Zemnici rozumíme sídlištní objekt zcela zapuštěný do země; nad úroveň terénu se zvedala jen střecha. Polozemnice je sídlištní objekt zapuštěný do země jen částečně; nad povrch vyčnívá nejen střecha, ale i část stěn.⁹ V slovanské archeologické literatuře se často oba termíny zaměňují a používají dosti libovolně,¹⁰ poněvadž v terénní situaci nenacházíme jednoznačné doklady o tom, zda stěny přečnívaly nad úroveň či nikoliv. Za rozlišovací kritérium mezi zemnicí a polozemnicí se pokládá jejich hloubka s ohledem na možnosti využití obytného prostoru člověkem; kritické rozmezí spatřuje L. Skružný v hloubce mezi 100–125 cm.¹¹ V. Hrubý však poukazuje, že sama hloubka nemůže být rozhodujícím rozlišovacím znakem mezi polozemnicemi a zemnicemi, neboť výšku užitkového prostoru lze měnit sklonem střechy, o němž nám archeologický výzkum nic neříká; proto používá zásadně termínu zemnice, i když existenci polozemnic nevylučuje.¹² Sám též používám v popisu nálezoové situace termínu zemnice, neboť vyjadřuje objektivně archeologické zjištění. Předpokládám sice, že z po-

pisovaných zahloubených staveb byly objekty 86, 87, 88, 105 velmi pravděpodobně polozemnicemi, vidím však v tomto označení již interpretační hypotézu.

Objekt 20 (obr. 2: 2, tab. XXII: 2)

Obdélníková zemnice se zaoblenými rohy o půdorysných rozměrech 540×360 cm (plocha asi 19,5 m²). Na třech stranách přecházel její okraj v mělký schodek (v 10–15 cm), široký na JZ štítové straně až 75 cm a na obou delších okapových stranách postupně se zužující; teprve pak stěny zemnice klesaly strmě ke dnu (hl 130 cm). V stupni na JZ štítové straně byla zahloubenina o rozměrech 50×80 cm a hloubce 43–50 cm, která patrně sloužila jako schodek při vstupu do obydlí. Při dně byly podél delších stěn výstupky (š 50 cm, v 40 cm) sloužící patrně jako lavice nebo lože. V SV rohu se nacházely zbytky silně porušeného otopného zařízení z kamene a hlíny (100×70 cm, v 50 cm). Jeho podklad tvořila vrstva drobnějších kamenů se zbytky malty a obilné omítky (použity zřejmě druhotně z destrukce kostela), na niž nasedala vrstva přepáleného písku, popela, mazanice a uhlíků (s 45 cm, pl asi 50×70 cm), obklopená po stranách kameny a hlínou. Konstruktivní detaily nemohly být zjištěny pro nastupující spodní vodu; podle mocnosti přepálené vrstvy a množství kamenů v okolí topeniště se zdá, že nešlo o pouhé obložené ohniště, nýbrž o pec. Ve výplni zemnice bylo velké množství kamenů, které v místě JV okapové stěny přechínaly úroveň podloží a tvořily tu patrně jakousi obvodovou zídku; od této linie klesaly kameny šikmo do výplně objektu SZ směrem. Na JV straně lze předpokládat stěnu zvýšenou nad původní úroveň terénu i proto, že poblíž ní byl ve štítové stěně vchod; střecha tu tedy musela být tak vysoko, aby dospělý člověk mohl pohodlně projít. Rozměrná kruhová jáma (p 80 cm, hl pro nevhodné zbarvení podloží nezjistitelná) vzdálená asi 30 cm od středu SZ okapové stěny s konstrukcí nadzemní části objektu patrně nesouvisela (snad šlo o obilnici). — Svou JV částí porušovala zemnice žlab po mladším palisádovém opevnění dvorce. Uvážíme-li, že v nejspodnější části její výplně byly kameny s maltou a omítkou z kostela, mohla být zemnice vyhloubena až po zániku mladšího opevnění dvorce a patrně i po zřícení kostela.

Objekt 29 (obr. 3: 3, tab. XXIII: 3)

Žlábký vymezená nadzemní stavba lichoběžníkovitého půdorysu (d 700 cm, š. 300–400 cm, pl asi 25 m²) kombinovaná s úzkou obdélníkovou zemnicí (d 650 cm, š 200–250 cm, pl asi 14 m²), přecházející na užší JZ straně v stupci (š 110 cm, d 60 cm, hl 50 cm), který byl zřejmě v místě vchodu. Delší stěny zahloubené části objektu byly mírně zešikmené, kratší strmé až převislé; dno bylo v JZ polovině v hloubce 95 cm, v SV polovině schodkovitě klesalo na 165 cm. Výplň, silně promíšená kameny a maltou, které tvořily v JZ polovině v úrovni podloží souvislou plochu, byla zvrstvena do čtyř vrstev (od shora 1. černý humus, 2. světlá hlinitojílovitá vrstva, 3. černá vrstva silně promíšená kameny a uhlíky, 4. tmavohnědý humus), které se při okrajích vyklíňovaly. Ukazuje to na to, že po jisté době užívání, během níž se zahloubená část stavby zaplnila kulturní vrstvou, objekt zanikl, patrně v souvislosti s rozbořením mladšího palisádového opevnění, kostela aj. a začal se vyplňovat zčásti asi postupně povětrnostními vlivy a zčásti snad při záměrné planýrce kameny, maltou a kulturní vrstvou z okolí. — O nadzemní konstrukci tohoto

objektu svědčí zbytky tři kúlových jamek (p asi 30 cm) související s JV okapovou stěnou; jako SZ okapové stěny bylo využito přímo mladší palisády¹³ (tím je dána i relativní chronologie objektu). Ze žlabu po ní zachovaném vybíhají totiž mělké žlábký (š 20–30 cm, hl 15–20 cm) navazující na kratší strany zahlobbené části obj. 29. Stavba tedy měla dvě podlaží oddělená dřevěnou podlahou: spodní zahlobbené, horní nadzemní s lehkými stěnami, po nichž se zachovaly žlábký a kúly.

Objekt 86 (obr. 3: 1, tab. XXI: 1)

Čtvercovitá zemnice se zaoblenými rohy a poněkud zprohýbanými a mírně zešíkmenými stěnami o délce 280–320 cm (pl asi 9 m²). Mírně zvlněné dno tvořené šedožlutým jílem se nacházelo v hloubce 43 cm. Při JZ a SV stěně, poněkud mimo jejich střed, bylo po kúlové jamce (p 20 cm, hl asi 30 cm). — V jižním rohu stála pec (púdorys 85×85 cm, zachovaná v 30 cm — obr. 10: 6, tab. XXVI: 1) z drobnějších valounovitých i větších plochých kamenů stmelých hlinou. Ke kamenným stěnám (s 12–35 cm) přiléhá z vnějšku 13 cm vysoký hliněný výstupek. Vlastní topeniště v púdorysu oválné (65×33 cm) bylo zahlobbeno až 20 cm pod úroveň podlahy; nacházela se v něm popelovitá hlína, kousky mazanice a drobné kameny ze zřícené klenby. — Poloha vchodu se nedala zjistit.

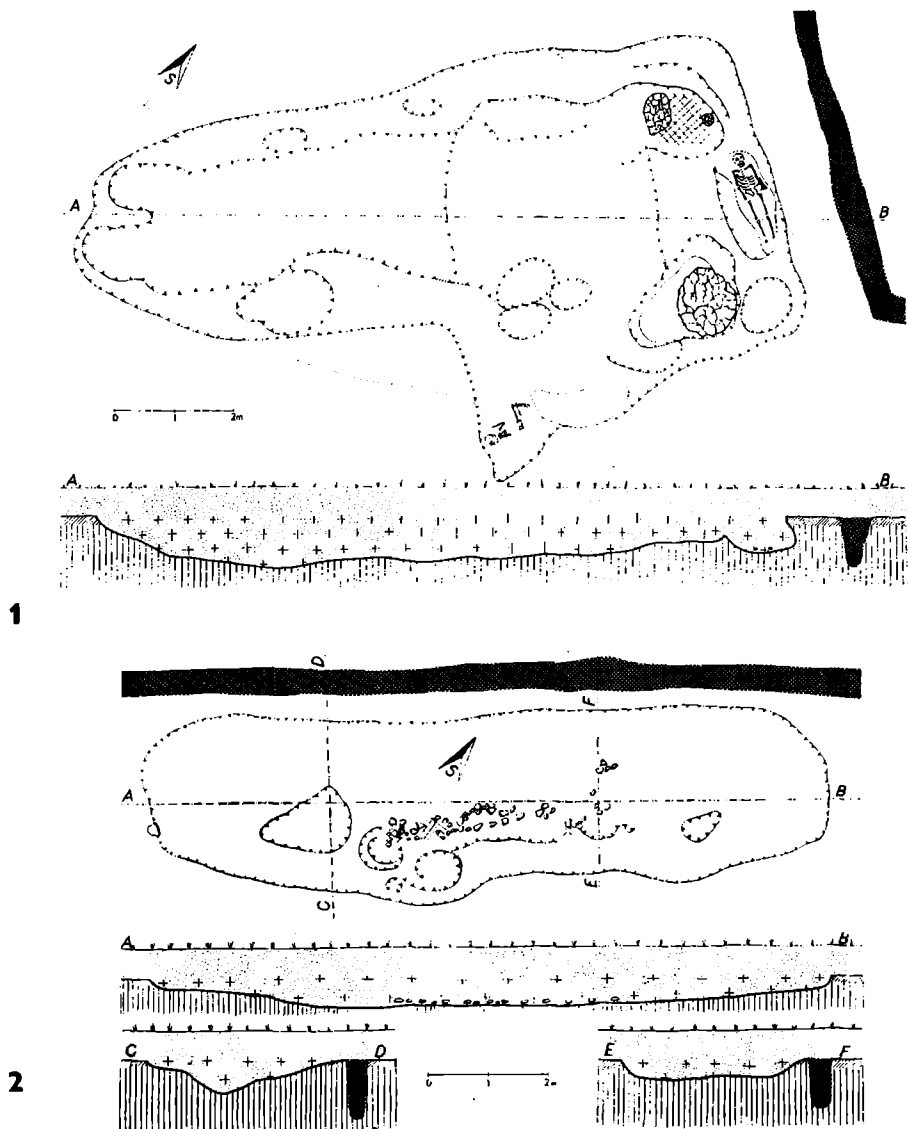
Objekt 87 (obr. 1: 1, tab. XXI: 3)

Protáhlá lichoběžníková zemnice (d 1200 cm, š v SV části 560–650 cm, š v JZ části 200–300 cm, pl asi 45 m²). Celková púdorysná dispozice a rozměry vzbuzují dojem, že šlo o objekt dvouprostorový: severní část byla zhruba čtvercovitá (o straně asi 550 cm, pl asi 30 m²) a jižní část obdélníkovitá (rozměry asi 200–300×580 cm, pl asi 15 m²). Stěny jsou deformovány sesuvy a na JV straně byly jejich okraje částečně špatně vybrány vzhledem k tmavohnědému zbarvení jílovitého podloží, které se špatně odlišovalo od výplně; teprve o 20 cm hlouběji, kde podloží přecházelo v žlutý jíl, se dala výplň zřetelně oddělit. V zešíkmených stěnách byly různé zahlobbeniny a výklenky (d 80–180 cm, š 70–150 cm, hl 60–90 cm), z nichž dva byly ve spojení s ohništěm a účel ostatních zůstává nejasný. Dno bylo v jižní obdélníkovité části rovné, s nepravidelnými lavicovitými útvary (š 30–150 cm, v 30–60 cm) při stěnách a nacházelo se v hloubce 80 cm pod úrovní podloží; hlavní vchod do této části byl patrně na JZ štítové straně, kde část stěny povlovně přecházela v duo; vedlejší vchod mohl být i ze severní čtvercovité části objektu. Dno v severní čtvercovité části objektu bylo různě zprohýbané, všeobecně se však zvedalo od jihu k severu až do úrovně 30 cm pod rovinou podloží. Čtvercovitá část objektu měla patrně samostatný rampovitý vchod v jižním rohu.

V severní čtvercovité části zemnice byla dvě ohniště. Prvé bylo v severním rohu v oválném výklenku (150×180 cm, hl 90 cm) vyúsťujícím do středu objektu a vyplněném popelovitou vrstvou, v níž byly objeveny tři mazanicevé jednostranně vyhlazené plochy (rozměry: 20×15 cm, 40×20 cm, 60×50 cm) umístěné ve dvou vrstvách nad sebou (jedna v hl 20–30 cm, druhá v hl 30 až 40 cm); původní topeniště bylo tedy dvakrát obnoveno jako vyvýšené. — Druhé ohniště bylo ve východní polovině čtvercovité části objektu a sestávalo z kruhové plochy vyhlazené mazanice (p 100 cm) slabě vyvýšené nad dnem objektu.

Pro rekonstrukci nadzemních stěn a střechy nebyly zjištěny žádné podklady; střecha se mohla opírat přímo o zem a v humusu se po opěrách nezachovaly stopy.

Severní čtvercovitá část objektu sloužila zřejmě jako obydlí a jižní protáhlá část jako chlév. Svědčí pro to skutečnost, že v severní části byla ohniště a že dno se sklánělo směrem k JZ a nikoliv naopak, takže z protáhlé části nemohlo

Obr. 1. Břeclav-Pohansko. Zemnice: 1 — obj. 87, 2 — obj. 88. (Kresba: A. Sik.)

zatáčet do části obytné. K domněnce, že jižní protáhlá část sloužila jako chlév, vede fakt, že u dna byla nalezena téměř úplná kostra koně, značná část kostry dalšího většího zvířete (krávy?) a kostry dvou menších zvířat (ovcí?) v anatomickém uspořádání. Zvířata patrně zahynula při nějaké katastrofě. Kostra menšího zvířete (ovce?, psa?) byla vedle dalších zvířecích kostí i v obytné části, avšak k nahromaděním zvířecích koster došlo právě v užší a hlubší části objektu. Eventualita katastrofického zániku objektu je tím pravděpodobnější, že v jeho výplni byly nalezeny zbytky lidské kostry a v místě předpokládaného vchodu do obytné části ležela skrčená kostra, patřící patrně nepohřbenému člověku. Při severní straně obytné části objektu se objevila ještě další lidská kostra; ta však byla v rituální poloze nznak, umístěná v hrobové jámě, takže v tomto případě jde o řádný pohřeb. Nevýrazný inventář nám však neumožňuje přesnější chronologické zařazení. Nepodařilo se ani zjistit, zda hrob byl vyhlouben dříve než objekt nebo až po jeho zániku.

Vzhledem k tomu, že severní strana objektu je rovnoběžná s mladší palisádou, od níž je vzdálena jen asi 50 cm, je pravděpodobné, že objekt je současný s mladší stavební fází dvorce.

O b j e k t 8 8 (obr. 1: 2, tab. XXI: 2)

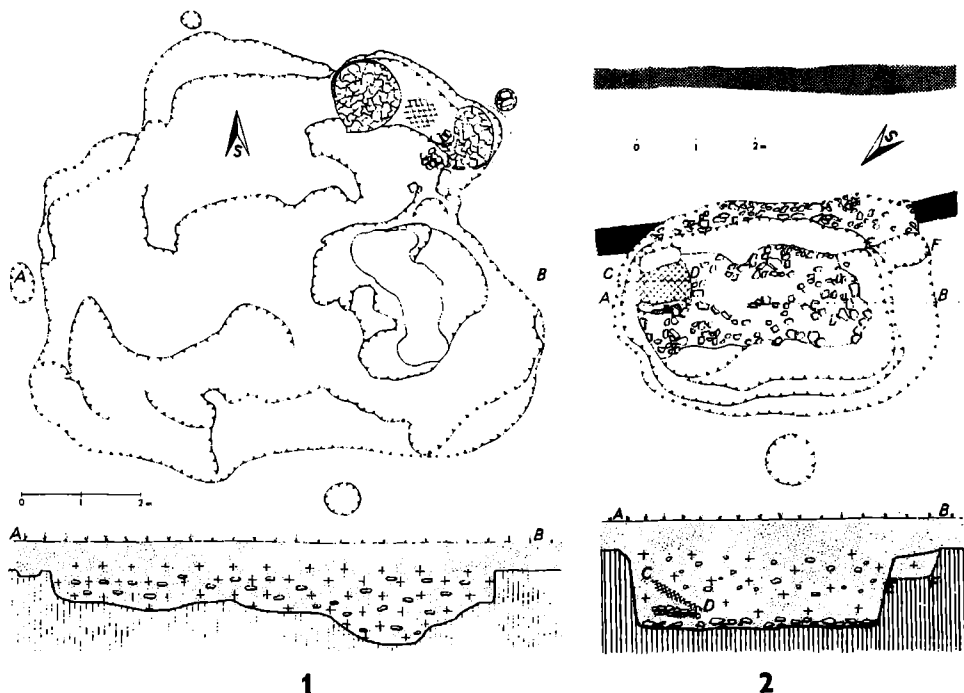
Protáhlá obdélníková zemnice s obloukovitými kratšími stěnami (d 1175 cm, max. š 295 cm, pl téměř 30 m²). Stěny přecházely povlovně ve vanovité dno, které se u kratších stran nacházelo v hloubce 15 cm a směrem ke středu klesalo až do hloubky 35 cm. Při JV okapové stěně bylo několik mělkých zahloubenin (p 50–140 cm, hl 5–45 cm). Ve výplni, zejména u dna, byly drobnější kameny; některé z nich, ležící ve středu objektu, byly opálené; výrazné ohniště tu však zjištěno nebylo. Původ těchto kamenů a jejich uplatnění ve stavbě je nejasné. SZ podélná strana objektu přiléhala k zlábkku po mladší palisádě; ta zřejmě tvořila SZ stěnu objektu. Protilehlá okapová stěna, pokud vůbec existovala, mohla být jen nízká a lehká, neboť se po ní nezachovaly žádné stopy. Vzhledem k tomu, že nebyly zjištěny ani jamky po nosné konstrukci střechy, bylo patrně překrytí jen pultové, takže stavba měla podobu přístěnku u palisády.

O b j e k t 1 0 5 (obr. 2: 1, tab. XXII: 1)

Zemnice lichoběžníkovitého tvaru (d 870 cm, š 780 cm, pl asi 65 m²). Nepravidelnost okraje je důsledkem hroucení stěn po zániku stavby. Stěny byly místy kolmé, místy poněkud zešikmené. Dno se nacházelo v průměrné hloubce 30–60 cm; bylo značně nerovné. Ve východní části objektu byla hluboká oválná jáma (330×130 cm, hl asi 120 cm) se stěnami místy kolmými až převíslými, jinde šikmými. Jáma funkčně souvisela s dvěma hliněnými pecemi umístěnými v SV rohu objektu, vzdálenými navzájem asi 80 cm a obrácenými ústím k jámě. Mezi pecemi byla nepravidelná bělošedá popelovitá kra (85×40 cm, s 5 cm). Na protilehlém okraji jámy (v JV rohu zemnice) bylo nápadné seskupení odpadků (střepů, kostí aj.), patrné již nad úrovní podloží; na toto místo byl zřejmě odpad z jámy občas vyhrnován. Na obvodu zemnice byly zachyceny čtyři kulové jamky, z nichž dvě ležící na ose objektu (severní p 28 cm, hl 22 cm; jižní p 55 cm, hl 15 cm), jsou patrně pozůstatkem po rozsochách nesoucích hřebenovou vaznici střechy. Rampovitý vchod byl zřejmě při středu jižní štítové stěny. Ve výplni objektu se nacházely v hloubce 20 až

30 cm drobnější kameny (zejména v SZ části), jejichž funkce v konstrukci objektu je nejasná (destrukce obvodové zídky, vyrovnávání dna?).

Pec I (obr. 11: 1) ležela na severním okraji zemnice v hloubce 45–50 cm. Zachovalo se z ní jen dno a část hliněných stěn. Půdorys pece byl téměř kruhový (118×110 cm); její dno se mírně svažovalo od stěn ke středu a hlavní spád šel směrem JJZ, kde dno přecházelo v 15 cm dlouhý a 30 cm široký výběžek tvořící ústí pece. Dno bylo vymazáno asi 3 cm silnou vrstvou propálené mazanice; pod ní byla vrstva nevelkých kamenů mocná asi 10–12 cm. Na severní a západní straně přecházelo dno v mazanicevé boční stěny pece, zachované až do výše 15 cm a silné asi 2 cm; byly na nich dobře patrné stopy po modelujících prstech. Písek za mazaniceovou stěnou byl propálen do červena v síle asi 10 cm. Zakřivení bočních stěn pece naznačuje přechod v klenbu.

Obr. 2. Břeclav-Pohansko. Zemnice: 1 — obj. 105, 2 — obj. 20. (Kresba: A. Sik.)

Pec II (obr. 11: 2) ležela v SV části zemnice a zasahovala 33 cm pod její obvodovou stěnu. Její půdorys byl slabě oválný (100×120 cm); na západní straně vybíhala v ústí dlouhé asi 40 cm, široké naspodu 35 cm, výše až 50 cm. Dno vymazané jílem a do bělošeda vypálené mírně klesalo směrem k ústí; pod mazaniceovou vrstvou dna (s 2–3 cm) byly dvě vrstvy drobných kamenů (s asi 20 cm); stejně i význam stěn byl místy podložen plochými kameny. Stěny pece se zachovaly na severní a jižní straně až do výše 13 cm. V místech, kde byla pec zapuštěna do stěny zemnice, se zachovala značná část klenby. Klenba byla poměrně nízká; v zachované části v délce 120 cm měla největší výšku

30 cm a prodloužením křivky zaklenutí nad střed pece by se dosáhlo největší výšky asi 50 cm. Nad kopulí pece byla hlína propálena v síle asi 10 cm do červena. Nad okrajem pece se vně objektu rýsovala na podloží jamka (p 30 cm, hl 36 cm) vyplněná třemi kameny (1 zlomek žernovu, 1 kámen do červena přepálený) a sahající až ke klenbě pece; nelze vyloučit, že tu šlo o průduch, jímž z pece odcházal kouř.

Obě pece byly tedy v podstatě stejného typu a stejných rozměrů. Fungovaly buď současně, nebo v krátkém časovém intervalu za sebou. Jáma ve východní části objektu sloužila u obou k vyhrnování popele, snad i k uskladňování paliva a zřejmě i usnadňovala obsluhu pecí. Velikost jámy by ukazovala na časté používání pecí a na potřebu velkého prostoru pro vyhrnování popele. To by nasvědčovalo, že šlo o pece chlebové, které byly nejdříve rozpáleny, pak z nich byl vyhrnut popel a vloženo do nich pečivo, které se peklo v sálavém žáru stěn a dna. Jehož kamenný podklad byl dobrým akumulátorem tepla.

Objekt 105 porušuje žlábký po oplocení souvisejícím se starším opevněním dvorce. Souvisí tedy zřejmě chronologicky s mladší stavební fází dvorce.

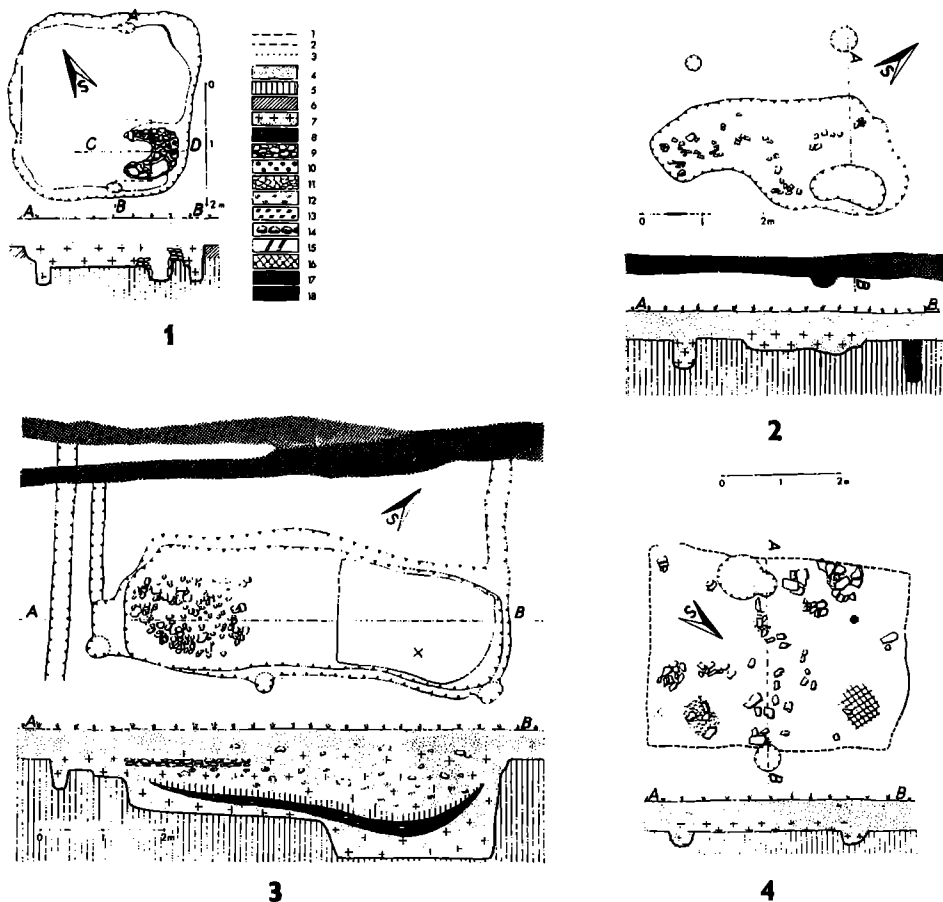
Popsané zemnice z Pohanska pocházejí jak z areálu dvorce (č. 29, 105), tak z jeho bezprostředního okolí (č. 20, 86, 87, 88) a představují základní varianty tohoto typu na uvedené lokalitě. Všechny jsou stejně jako objekty nadzemní orientovány delší osou nebo směrem hřebene střechy v linii JZ—SV, tj. shodně s kostelem a s celkovou orientací palisádového opevnění dvorce. Je to jednak důkazem úzké chronologické souvislosti, případně návaznosti všech těchto stavebních útvarů, jednak to svědčí o tom, že pro všechny stavby byla volena taková orientace, která nejlépe odpovídala místnímu mikroklimatu, zejména směru hlavních větrů.

Při srovnávání zemnic z okruhu velnožského dvorce na Pohansku se zemnicemi z jiných nalezišť zaujme především jejich značná variabilita v tvarech a zejména velikostech.¹⁴ Jsou-li zemnice z dosud prozkoumaných slovanských osad (např. Staré Zámky u Líšně, Nitranský Hrádok, Bešeňov, Staré Město, Něžvsko, hradiště Novotroické, Titěcha aj.)¹⁵ poměrně stereotypní v půdorysu i rozměrech (zpravidla čtvercovité, o délce strany do 4 m a ploše kolem 10 až 16 m², nejvyš 20 m²), jsou na Pohansku objekty nejen shodné (obj. 20, 86), ale i značně protáhlé obdélníkovité a lichoběžníkovité zemnice, dosahující délky až 7—12 m a plochy 25—45 m² (obj. 29, 87, 88) nebo dokonce 65 m² (obj. 105). To jsou rozměry zcela neobvyklé a ukazují především na rozmanitý účel těchto staveb, o němž se zmíním v závěrečné části.

Stěny všech zemnic, k jejichž výšce můžeme ve všech případech připočítat 20—30 cm představujících rozdíl mezi úrovní podloží a původní úrovní terénu, byly mírně zešíkmené a místy silně deformované, zejména tam, kde byl v podloží písek (obj. 105 aj.). Z toho lze usuzovat, že stěny zemnic musely být v době jejich užívání nějak obloženy a zpevněny, aby se zabránilo jejich hroucení. Dokladů pro to je však velmi málo. V zásypu některých zemnic bylo velké množství kamene a není vyloučeno, zda nebyl použit k obkladu stěn. U obj. 20 byla patrně z kamene postavena nadzemní zídka jako u dvouprostorové zemnice na Starých Zámkách u Líšně.¹⁶ Pro možnost dřevěného obkladu stěn by snad svědčily četné nálezy dřevěných uhlíků v zásypech; nelze však o nich bezpečně říct, z které části dřevěné konstrukce stavby pocházejí. Tím méně lze rozhodnout, zda obklad stěn byl vypleten z proutí, zhotoven z tyčů-

viny nebo srouben z kulatiny, jak to máme v různých variantách doloženo názorně z levobřežní Ukrajiny.¹⁷ U obj. 29, v němž zahloubení souviselo s nadzemní částí, byly stěny buď palisádové nebo pletené, zapuštěné ve žlábcích, které se na štítových stranách dobře zachovaly.

Podlaha byla pouze u obj. 20 a 86 v podstatě rovná. U objektu 20 byly kromě toho podél okapových stěn lavicovitě výstupky, sloužící patrně k sezení či spaní. U ostatních zemnic bylo dno nerovné. U zemnice 29 bylo dno rozdělené stupněm na dvě části; stejné zjištění učinila např. i A. N. Moskalenková

Obr. 3. Břeclav-Pohansko. Zemnice: 1 — obj. 86, 3 — obj. 29. Nadzemní stavby: 2 — obj. 112, 4 — obj. 52. — [Vysvětlivky kreslených značek (platí pro všechny obrázky): 1 — pravděpodobný průběh stěn objektů; 2 — linie řezu; 3 — obrys převrstvené situace; 4 — povrchová humusovitá hlína; 5 — podloží; 6 — hnědá jílovitá mezivrstva; 7 — výplň objektů; 8 — černá vrstva s uhlíky a kameny (obj. 29); 9 — kameny; 10 — šterkopísková úprava podlahy (obj. 35); 11 — vyhlazená vrstva mazanice; 12 — hroudy mazanice; 13 — malta; 14 — přepálené kameny; 15 — proříznutá vrstva mazanice; 16 — propálená hlína v ohništi; 17 — žlábek po starším palisádovém opevnění dvorce; 18 — žlábek po mladším palisádovém opevnění dvorce.] (Kresba: A. Šik.)

v obj. 44 na hradišti Titčicha z 9.—10. stol.; soudím shodně s ní, že stupňovitá úprava dna není dostatečně průkazná pro úvahy o dvouprostorovosti stavby.¹⁸ Částečně z nerovnosti dna, ale zejména z celkového půdorysného tvaru zahloubení a náleзовé situace lze uvažovat o dvouprostorovosti zemnice 87. Tím by se rozšířil o další případ počet nálezů dvouprostorových zemnic. Známe je dosud vedle Starých Zámků u Líšně z Bonikowa, Bostaniště a Kyjeva.¹⁹ Z účelového hlediska má ovšem obj. 87 poněkud zvláštní postavení, poněvadž oba jeho prostory nesloužily k obývání, nýbrž jeden se užíval jako chlív. Nedbalá úprava dna v objektech 88 a 105 patrně souvisela s jejich hospodářskochovatelským a výrobním charakterem, při němž se nedbalo na úpravnost a pohodlí jako u obytných staveb, ale hledělo se pouze na užitek. Průkazné stopy vymazávání nebo nějaké složitější úpravy dna nebyly v žádné zemiici zjištěny; pouze značné množství kamene při dně obj. 20 a 105 nevyučuje, zda nesloužil aspoň částečně k vyrovnání podlahy.

Vchod se dal u některých z popsaných zemnic bezpečně zjistit. U objektu 20 a 29 byl stupňovitý a nacházel se na JZ štítové straně. Stupňovité vchody do zemnic známe např. od nás z Klučova²⁰ a ve velmi vyvinutých formách především z Rusi (Gorodsk, Plisněck, Titčicha, Kyjev aj.).²¹ U dalších tří zemnic lze předpokládat vchod rampovitý; výrazný je na JZ štítové straně obj. 87 (další byl patrně uprostřed JV okapové stěny), pravděpodobný je i uprostřed jižní štítové stěny objektu 105 a zřejmě byl i na některé z užších stran přístřešku nad zahloubením č. 88 (podle orientace vchodů u jiných objektů byl patrně i tu na JZ straně, i když též SV část objektu má rampovitý sklon). Pouze u charakteristické obytné polozemnice 86 se náznak po vchodu nezachoval. Všechny zjištělné vchody byly tedy na JZ nebo JV straně, což zřejmě souvisí s klimatickými podmínkami. Svědčí pro to i skutečnost, že stejně byly orientovány vchody i u nadzemních staveb.

Střechu můžeme rekonstruovat na základě jistých archeologických pozorování jen u obj. 86. Byly v něm na rozhraní dna a stěn na dvou protilehlých stranách zjištěny dvě kúlové jamky, v nichž stály rozsochy nesoucí hřebenovou vaznici sedlové střechy. Typické je umístění jamek po nosných kúlech před ústím pece a při protilehlé stěně; známe je nejen od nás (Březno, Líšeň),²² ale i z oblasti východního Slovanstva (Titčicha, Novotroick, Opošnja, Volyncevo, Kyjev, Bílá Věž aj.).²³ Sedlová střecha byla zřejmě též u objektu 105, kde jsou však kúlové jamky na obvodu zahloubení. Sedlové zastřešení u obj. 20 mělo podle všeho samonosnou konstrukci bez opěrných kúľ (Sparrendach); u obj. 20 mohly být též okraje střechy opřeny v mělkém obvodovém schůdku. U objektů 29 a 88 šlo pravděpodobně o střechy pultové, neboť oba stály těsně u palisádového opevnění, od něž byla patrně střecha spuštěna.

V literatuře se obecně traduje názor, že nenáročná polozemnice s lehkou kúlovou konstrukcí se váží především na neopevněné rolnicko-pastýřské osady lesostepních oblastí.²⁴ I když se v některých pracích konstatuje i jejich výskyt na hradištích (Borševo, Novotroick, Titčicha, Staré Město aj.), uvažuje se téměř výlučně o jejich užívání zemědělci.²⁵ V zásadě s tímto názorem souhlasím. Je však třeba si povšimnout též skutečnosti, že na Pohansku jsou zemnice nejen na periférii hradiska a na předhradích, kde je lze spojovat se zemědělským obyvatelstvem,²⁶ ale i ve středu hradiska a přímo v arcálu velmožského dvorce, z toho některé (obj. 29, 98) těsně vedle obydlí s litými maltovými podlahami, patřícími příslušníkům vyšší společenské vrstvy. Konečně je třeba uvážit i to,

že z Kyjeva je známe i ze sklonku 1. pol. 13. stol., kde patřily řemeslníkům (zlatník, malíř ikon apod.),²⁷ kteří v té době v daném prostředí neměli nic společného se zemědělstvím. Bude tedy správný předpoklad V. Hrubého, že vedle zemědělců si stavěli zemnice i lidé jiných zaměstnání, ale nízkého společenského postavení.²⁸ Tento názor se běžně traduje i v německé literatuře.²⁹

Nálezová situace na Pohansku nám znovu potvrzuje zjištění, že zemnice se vyskytují na sídlišťích vedle domů nadzemních. Není tedy chronologický rozdíl mezi zemnicemi a domy nadzemními, a to podle všeho ani při jejich genezi,³⁰ ale jde spíš o momenty hospodářskosociální, které vedly k současnému používání těch i oněch staveb.

V raném středověku jsou zemnice rozšířeny jak v prostředí slovanském, tak germánském³¹ a samozřejmě i u jiných etnik. Je to dáno tím, že používání zemnic souvisí s geologickým složením půdy (na slovanském východě jsou zemnice v lesostepi, zatímco v lesním pásu jsou jen nadzemní stavby v téměř etnickém prostředí) a v oblastech, kde jsou pro jejich budování vhodné přírodní podmínky se způsobem hospodaření (zemědělství), diferenciací staveb podle účelu (v germánském prostředí se uvažuje o použití zemnic jako ženských pracovních místností např. při úpravě látek aj. — genicium) a později podle sociálního postavení vlastníka. Pokusy o prokázání etnicity určitých typů zemnic nevedou k přesvědčivým a výrazným výsledkům. Čtvercovité zemnice a polozemnice s pecemi v rozích a s dvěma jamkami po nosné konstrukci střechy sice typičtější pro kraje slovanské,³² zatímco zemnice s omištěm uprostřed a s trojicími kúlových jamek při dvou protilehlých stěnách jsou charakteristické pro oblast germánskou (srov. zemnice ze sídlišť od 1. až do 9. stol. — Haldern, Bärhorst u Nauen, Burgheim, Warendorf, Gladbach aj.),³³ avšak i v germánském prostředí se objeví zemnice s pecemi³⁴ a zemnice s větším či menším počtem kúlových jamek, než mají tvary klasické.

Nadzemní stavby

Z hlediska archeologické nálezové situace lze rozdělit nadzemní objekty zjištěné v okruhu velmožského dvorce na Pohansku na několik skupin: 1. stavby vymezené nakupením materiálu, jamkami po nosných kúlech, kameny na obvodu a s podlahou zpravidla poněkud zahlobenou (obj. 52, 112, 83, 72, 89, 91, 102, 111, 117, 126 aj.); 2. stavby vymezené štěrkovými, někdy i maltou vymazanými nebo mazanícovými podlahami (obj. 25, 35, 24, 94, 97 aj.); 3. stavby se zděnými nárožními (obj. 37, 82 aj.); 4. stavby vymezené žlábků (obj. 107); 5. stavby vymezené kombinací žlábků a kúlů (obj. 109, 110, 106, 108, 113). Toto členění vychází z rozdílnosti úpravy podlahy a spodních konstrukčních částí staveb, které zanechaly stopy v terénu. Poněvadž tyto pozůstatky, sestávající z destrukcí v humusu, případně kúlových jamek a žlábků v podloží, jsou různě deformovány a mnohdy navzájem splývají, bylo by je možné v některých případech interpretovat ve více variantách. Zobrazuji vždy proto k popsaným objektům úplnou nálezovou situaci (přičemž na jednom obrázku pro nedostatek místa a částečně i pro zvýšení názornosti promítám dvě i více výzkumných fázi) a naznačuji pouze čárkami předpokládaný průběh stěn; ponechávám však čtenáři možnost kontroly a vlastní interpretace. Rekonstrukce vnějšího vzhledu se však s uvedenými pěti skupinami nekryje. U prvních

tří skupin by bylo možné stěny rekonstruovat jako srubové nebo dusané z hlíny, u čtvrté a zčásti i u páté skupiny šlo o stěny pletené nebo palisádové a u páté skupiny šlo nejspíš o stěny křulové kombinované s deskami nebo půlkulatinou zapouštěnou do svislých žlábků v kůlech. K rekonstrukci střechy jsou jen nepatrné podklady a jsou pro ni dány velmi variabilní možnosti. Abychom se nad otázkami rekonstrukce mohli hlouběji zamyslet, popíši několik typických představitelů jednotlivých nálezcových skupin.

1. Stavby vymezené nakupením materiálu, jamkami po nosných kůlech, kameny na obvodu a s podlahou zpravidla poněkud zahloubenou.

O b j e k t 5 2 (obr. 3: 4, tab. XXIII: 1)

Odlíšoval se již v humusovité vrstvě (asi 30 cm pod současným povrchem) tmavou popelovitou výplní promíšenou střepy, zvířecími kostmi, drobnými kameny a zlomky hliněného pekáče. Výplň se rozkládala na čtvercové ploše o straně asi 4 m (pl asi 16 m²). Podlaha chaty byla patrně poněkud zahloubena (10–15 cm) pod původní úroveň terénu, jinak však šlo o stavbu nadzemní. V úrovni podloží se ve středu protilehlých stran čtvercové výplně objektu objevily dvě křulové jamky (SV p 35 cm, hl 15 cm; JZ byla v půdorysu rozplizlá na 80 cm, ale její kruhovitý výběžek na severním okraji měl p 35 cm, hl 20 cm), v nichž byly původně opěrné kůly hřebenové vaznice sedlové střechy. V severní části chaty byl podložní písek mírně přepálen; patrně tam bylo ohniště, jehož bližší podobu nebylo možné zjistit.

O b j e k t 1 1 2 (obr. 3: 2, tab. XXIII: 2)

Lichoběžníková nadzemní stavba ležící při starším palisádovém opevnění, jež patrně tvořilo jednu její stěnu. Průběh protilehlé stěny je dán dvěma křulovými jamkami (p₁ 30 cm, hl₁ 50 cm; p₂ 25 cm, hl₂ 40 cm), vzdálenými navzájem 290 cm a od palisádové stěny 360 a 370 cm. Tmavá výplň objektu promíšená kostmi, střepy a drobnými kamenky se začala jevit již v humusovité vrstvě asi 15 cm nad podložím a střední část objektu se na ploše podobné písmenu L (rozměry 430×200 cm) zahlubovala 10–25 cm. Užší výběžek zahloubené části patrně naznačuje směr, v němž se nacházel vchod. Objekt měl patrně jen lehké stěny, které nezanechaly v zemi stop; rovněž k rekonstrukci střechy nejsou dostatečné podklady.

O b j e k t 8 3 (obr. 5: 3)

Nadzemní stavba, jejíž částečný obrys se jevil v povrchové humusovité vrstvě 10–25 cm nad podložím jako dvakrát lomený pruh drobných a větších plochých kamenů (na SZ a SV straně) a skupina kamenů (v jižní části), jejichž spojnice vytvářejí obdélník o rozměrech 2×3,8 m (pl 7,6 m²). Pruhy kamenů patrně představují výplň žlábků v humusu nerozlišitelného, do něhož byl zapuštěn spodní věnc srubu. Poněvadž je bezpečně zjištěn pouze průběh tří stěn (avšak délka jen jedné) a dvě nároží, lze stavbu rekonstruovat buď jako obdélník o výše uvedených rozměrech (případně větší obdélník o užší straně dlouhé 3,8 m), nebo jako čtverec o straně 3,8 m (pl 14,4 m²). — JZ stěna srubu překrývala starší palisádový žlab; stratigraficky se tedy objekt 83 řadí k stavbám souvisejícím s mladším palisádovým opevněním.

Jak plyně z popisu, měly obj. 52 a 112 podlahu mírně zapuštěnou pod úroveň terénu (10–25 cm). Přesto je řadím mezi stavby nadzemní podle úvahy V. Hrubého, že objekty s mírně zapuštěnými podlahami odpovídají spíše domům budovaným na úrovni, poněvadž nemají charakter podzemního obytného prostoru, pro polozemnice ještě typického.³⁵ V obou případech nakupení archeologického materiálu určuje místo a půdorys stavby pozitivně na rozdíl od situace zjištěné např. v Opoli³⁶ nebo v Mikulčicích,³⁷ kde nahromadění odpadků určuje v některých místech půdorys sídlištních objektů negativně (v Mikulčicích lze v řadě případů odpadky negativně vymezený půdorys kontrolovat pozitivním rozsahem jilem dusané podlahy). Ve srovnání s ostatními nadzemními stavbami skýtají objekty s mírně zapuštěnými podlahami aspoň jisté množství materiálu, který lze spojovat s jejich existencí a podle něj je datovat. V prostoru domů vymezených kúlovými jamkami, žlábků, maltovými a šterkovými podlahami máme jen nepatrné množství inventáře a o jeho větší části musíme ještě pochybovat, zda se stavbou přímo souvisí, nebyl-li sem zavlčen pluhem apod.

Pokud jde o rekonstrukci popsaných staveb, padají v úvahu u obj. 52 stěny srubové, ale nelze vyloučit ani stěny z dusané hlíny. Podle dvojice kúlových jamek na ose stavby lze předpokládat, že měla sedlovou střechu. O rázu stěn obj. 112 se lze těžko vyjádřit, neboť zahloubení se nekryje přesně s prostorem vymezeným kúlovými jamkami a palisádou. Nelze tedy ani vyloučit, že tu šlo o pouhý přístřešek bez stěn. Pokud tu nějaké stěny byly, tedy jen velmi lehké, takže se po nich v zemi nezachovaly stopy.

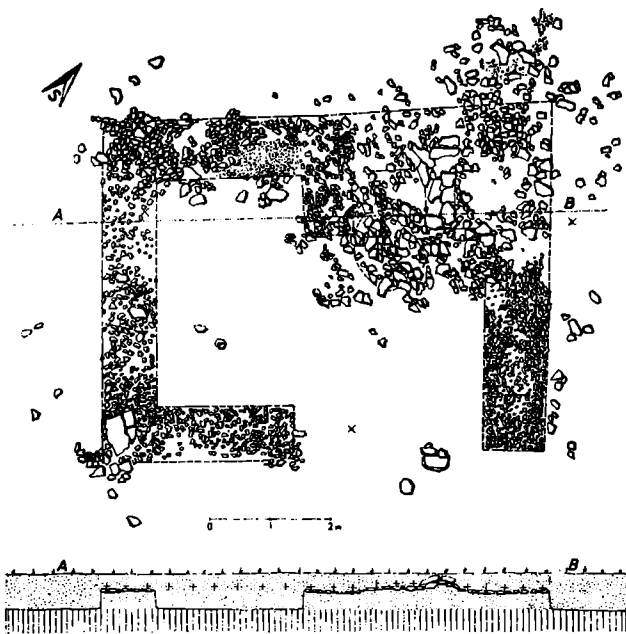
Jako srub můžeme rekonstruovat obj. 83, u nějž byl spodní věnec zapuštěn do předem vyrytého žlábku a na dvou stranách podložen plochými kameny. Stejně můžeme rekonstruovat zde blíže nepopsaný obj. 102 odlišitelný v humusu tmavou výplní a vymezený na dvou stranách pásem větších plochých kamenů. Pás plochých kamenů, sloužících jako podložka věnce srubu, zjišťujeme i u dalších nadzemních staveb, jejichž půdorys je určen výrazněji jinými pozůstatky (např. u obj. 24a, 37 aj.), takže jsem je nezařadil do této skupiny. Podotýkám, že tyto podkladové kamenné nemají funkci základu nebo podezdívky, nýbrž hrály zřejmě pomocnou úlohu při vyrovnávání terénu pod spodním věncem srubu. P. I. Zasureev při svém hodnocení srubových staveb z Novgorodu podotýká, že u dřevěných staveb, a to i u několikaposchoďových, je tíha stěn natolik malá, že při střední pevnosti podloží (a ta je na Pohansku dostatečná) není základu třeba. Pokud v současné době existují základy u dřevěných staveb, je jejich účelem chránit spodní věnce srubu před hnitím.³⁸

2. Stavby vymezené šterkovými, někdy i maltou vymazávanými nebo mazanícovými podlahami

Objekt 25 (obr. 4, tab. XXIII: 3)

Dvouprostorový nadzemní dům, z něhož se zachoval lomený pruh (š 80 až 110 cm, s 5–10 cm) drobných kamenů³⁹ (velikost do 10 cm) místy zalitých maltou (značná část SV strany v délce asi 3 m), uzavírající obdélníkový prostor (760×570–580 cm, pl asi 40 m²). Pruh kamenů se nacházel v hloubce 25 cm pod současným povrchem (tedy v dosahu pluhu) a asi 35 cm nad podložím. Na JV okapové straně byl přerušen v šíři 3 m; v tomto místě byl patrně vhod, i když jeho šířka se nemusela v celém rozsahu krýt s přerušením v kamenném pruhu. V obvodovém pásu z drobných kamenů se nacházel v jižním rohu velký

ploché kameny (d 55 cm); větší kameny byly též v místě vchodu při východním rohu a další vně západního rohu; souvisely patrně s podložením dřevěných srubových stěn. Vnitřní plocha objektu vymezená pásem kamenů byla kromě severního rohu volná, bez stopy jakýchkoli úprav podlahy, i když ta se zřejmě nacházela v úrovni kamenného pruhu. Při prokopávání vnitřní plochy objektu až na úroveň podloží nebyly totiž zjištěny žádné nálezy, ani jakékoli zvrstvení, což je důkazem, že střední část objektu nebyla nikdy zahloubena. Ze SZ okapové stěny vybíhaly dovnitř objektu dva další pruhy kamenů: jižnější z drobných kamenů rozdělval objekt na dvě obdélné místnosti (obě zhruba o roz-

Obr. 4. Břeclav-Pohansko. Dvouprostorový nadzemní dům č. 25 vymezený pruhy drobných kamenů zalitých v jednom úseku maltou. (Kresba: A. Šik.)

měrcích 400×500 cm, pl 20 m²), severnější z velkých kamenů zčásti do červena propálených. Oba vnitřní kamenné pruhy jsou asi 80 cm široké, jižnější 100 cm a severnější asi 160 cm dlouhé. Mezi vnitřními okraji těchto pruhů, vzdálenými navzájem asi 120 cm, se nacházely středně velké i drobné kameny, většinou do červena propálené a mezi nimi kousky přepálené hlíny. Šlo tu zřejmě o ohniště vyložené kameny a chráněné ze tří stran nízkými kamennými zídka-mi, které stály na vnitřní úrovni objektu (nezahlubovaly se jako u obj. 37) a byly později zničeny orbou. Z obložení ohniště patrně pochází větší množství kamenů nalezené při severním rohu objektu 25, které tam byly zataženy při orání. Podle velikosti kamenů lze soudit, že nejmohutnější byla ochranná zídka na severní straně; hrála patrně úlohu výhřevného tělesa. Za ní, směrem k SV okraji objektu, vznikl asi 150 cm široký prostor, jakési zápeci.

Rekonstrukce. Ačkoliv se v předběžných publikacích mluvilo u tohoto

objektu s ohledem na použití kamene a malty o podezdívce,⁴⁰ nedá se předpokládat, že by i stěny stavby byly celokamenné. Bylo by to v rozporu s malým množstvím kamenné destrukce v okolí, i když musíme předpokládat, že část kamene stejně jako z kostela mohla být v pozdějších dobách odvezena. Celokamenná stavba by také musela mít hlubší základ, kdežto zde ležel obvodový pruh kamenů na původní úrovni. Jeho šířka vzhledem k velikosti stavby je neúměrná k tomu, aby mohl být pokládán za šířku základu. Vždyť mnohem větší stavba zdejšího chrámu, který byl postaven současně se sídelními objekty, měla základy jen 60 cm široké.⁴¹ Též skutečnost, že část obvodového pruhu obj. 25 byla zalita maltou a na povrchu vyhlazena, odporuje představě, že by na něm mohla stát kamenná zeď a částečně i představě, že by mohlo jít o podezdívku jiné (dřevěné) konstrukce stěn, protože pak by ztrácelo smysl pečlivě povrchově vyhlazení malty na části obvodového pruhu kamenů. Stěny tedy musely stát ve pásu drobných kamenů; mohly být buď z dusané hlíny (v okolí objektu se však nenašly vrstvy jinak zbarvené hlíny, která by mohla pocházet ze stěn), nebo dřevěné — srubové. Spodní věnec srubu buď spočíval na větších kamenech (zčásti odtážených pluhem) na vnějším okraji kamenného pruhu, který se tak z větší části octl uvnitř obydlí, nebo — což je pravděpodobnější — těsně přiléhá k jeho obvodu, takže pás drobných kamenů lemoval v celé šíři stěny uvnitř obydlí. Je to potvrzeno situací ve vedlejším objektu 94, který byl rovněž na jedné straně vymezen pečlivě vyhlazeným pruhem lité maltové podlahy, na jehož vnějším okraji byly kusy malty jevící otisky štípaných dřev.

K čemu sloužily obvodové kamenné pruhy místy zalité maltou, nelze z nálezové situace rozhodnout. V žádném případě nelze hovořit o nějakých lavičích sloužících k odpočinku nebo k některým pracovním úkonům, jak to zpravidla předpokládáme u výstupků vyvýšených několik decimetrů nad podlahy země; uvedené pruhy jsou totiž v úrovni podlahy. Je však možné, že kamenné pruhy izolovaly od podlažní hlíny a vlhkosti nějaké dřevěné vnitřní vybavení obydlí — lože, lavice, truhlice apod. Nemí také jasné, proč právě jen při SV stěně byl pruh kamenů zalit maltou, zatímco jinde tomu tak nebylo. Pečlivá povrchová úprava malty by nasvědčovala, že toto místo nebylo zastavěno nábytkem, nýbrž bylo odhaleno. Zajímavé je, že u všech objektů tohoto typu navazuje pruh lité maltové podlahy na otopné zařízení (obj. 94, 97). O konstrukci střechy nemáme u těchto, stejně jako u jiných objektů, které lze rekonstruovat jako sruby, žádných dokladů; střechy byly zřejmě samonosné a jejich vzpěry byly zakotveny v nejvyšším věnci srubu.

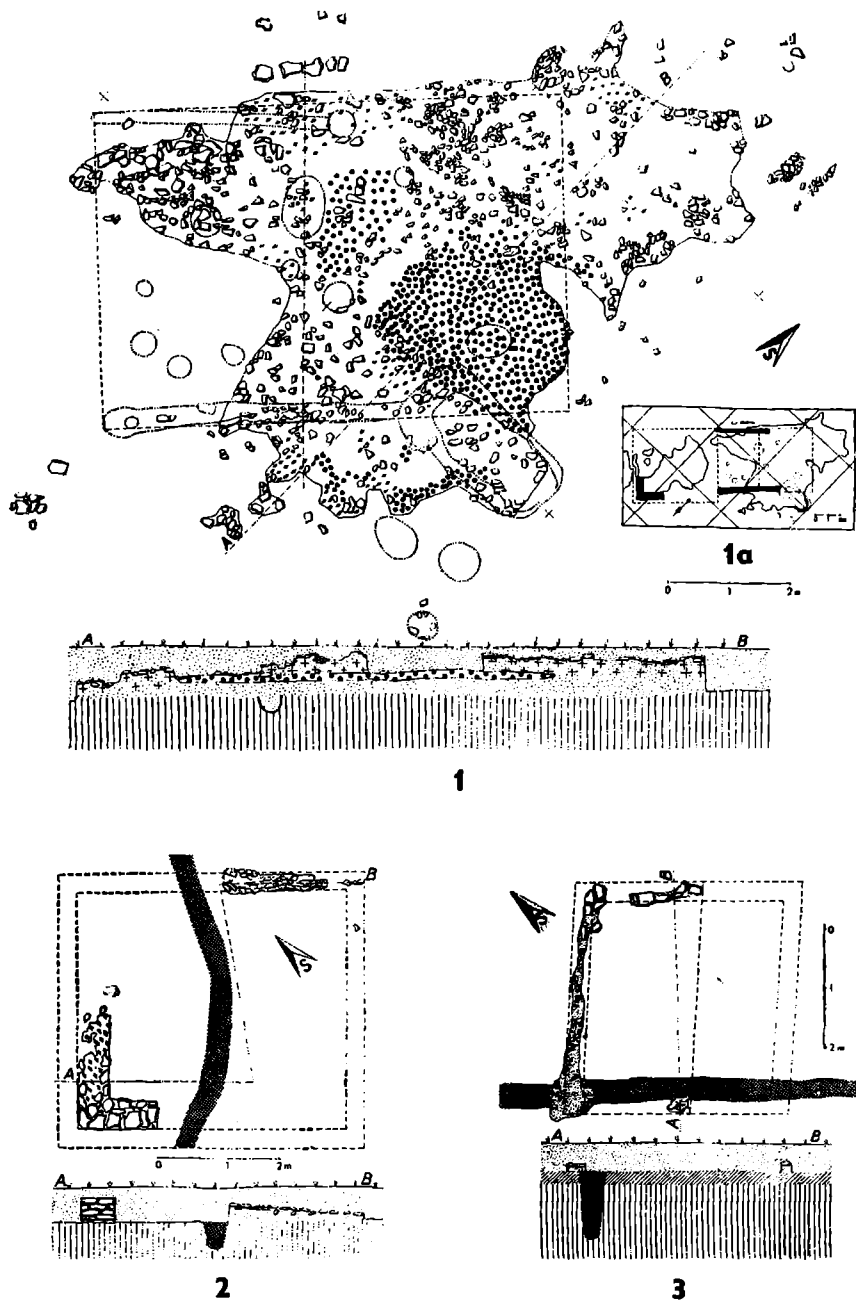
O b j e k t 35 (obr. 5: 1, tab. XX: 1, XIX: 2)

Dvouprostorová (ev. ve spojení s obj. 37 tříprostorová) nadzemní stavba, která se jevila již v hloubce 10 cm pod současným povrchem jako souvislá kra větších (zejména v JZ rohu) i drobných kamenů, malty, říčního štěrku a hlíny, rozprostírající se na ploše asi 50 m². Mělké uložení pod povrchem a nepravdělné obrysy kry nasvědčují, že byla z původního uložení orbou značně rozvlečena. Po průřiznutí kry dvěma 30cm sondami a po sejmutí destrukční vrstvy s kameny, maltou, omítkou a hlínou se ukázalo, že podlaha objektu, nacházející se v hloubce 30—35 cm pod dnešním povrchem, byla vyrovnána, udusána a zpevněna 5—15 cm silnou vrstvou drobného říčního štěrku a písku a rozkládala se na obdélníkové ploše 500×450 cm, orientované delší osou od JZ k SV; mimo tuto plochu se nacházely do vzdálenosti 100—150 cm od jejího

obvodu (zejména v JV směru) menší ostrůvky drobného šterku a písku, avšak již ve vrstvě 1–2 cm silné, takže jde patrně o materiál rozplavený z podlahy po zániku objektu. Po odstranění humusovité hlíny promíšené drobnými kousky malty (v síle 30–35 cm) pod šterkopískovou podlahou se na podloží objevily vedle několika nepravidelně uspořádaných velkých kúlových jamek dva rovnoběžné žlábků (§ 15 a 30 cm, hl 10 cm), do jejichž výplně zapadaly drobnější i větší kameny a kousky malty. Žlábků, zřejmě stopy po kúlových stěnách, byly vzdáleny navzájem 4,5 m a byly orientovány ve směru JZ–SV. Tím byla dána orientace podélné osy objektu i jeho šířka (5 m včetně šířky žlábků); směr žlábků se zhruba kryl se SZ a JV hranicí kompaktní šterkopískové vrstvy podlahy, ležící zčásti v prostoru jimi vymezeném, zčásti ve stejné šíři severovýchodně od něho. Kryla-li se po obou okapových stranách hranice kompaktní šterkopískové vrstvy se stěnami objektu, bylo tomu patrně stejně i na SV štítové straně. Od SV hranice šterkopískové vrstvy po konce žlábků po kúlových stěnách na JZ straně činí délka objektu asi 7,7 m.

Pro úvahy o rekonstrukci objektu 35 je třeba uvést tři další pozorování: 1. Nálezy (střepey, kosti, mazanice aj.) se koncentrují zejména na rozhraní šterkopískové vrstvy (podlahy) a na ní spočívající destrukce s drobnými kameny a maltou; archeologický materiál je však místy (zejména na obvodu kompaktního násypu podlahy) i pod šterkopískovou vrstvou, neboť v místě stavby č. 35 byly i starší objekty (např. obj. 60). — 2. Malta a omítka se nacházely především v povrchové destrukci a několik větších ploch omítka se našlo na úrovni šterkopískové podlahy; omítka ležela zpravidla lícovanou, vyhlazenou a místy obílenou stranou naspodu, tzn. že spadla se stěn, případně spolu s nimi. — 3. Z kúlových jamek nalezených v podloží v prostoru objektu mohly být pouze dvě pozůstatky po rozsochách nesoucích hřebenovou vaznici sedlové střechy; chybí však jamka téže funkce při SV štítové stěně; hřebenová vaznice se tu opírala buď přímo o štít, nebo střecha byla vůbec samonosná a uvedená jamky spolu s dalšími, které se pod obj. 35 objevily, souvisely se staršími objekty.

Rekonstrukce. Objekt 35 byl obdélníkovou stavbou o rozměrech 7,7×5 m (pl 38,5 m²). Podle rozdílné úpravy podlahy lze soudit, že byl patrně rozdělen na dvě místnosti: JZ o rozměrech 5×3,2 m s prostou hliněnou podlahou a kúlovými okapovými stěnami, SV o rozměrech 5×4,5 m se šterkopískovou podlahou a stěnami zčásti kúlovými a zčásti patrně dusanými z hlíny promíšené kameny. Stěny SV místnosti byly ohozeny maltou a vybíleny. Předěl mezi místnostmi je dán pouze rozdílnou podlahou; na rozhraní obou druhů podlah jsou sice v podloží dvě kúlové jamky, avšak jejich souvislost s konstrukcí přičky se nedá prokázat. Přička mohla být rovněž dusána z hlíny, mohla však mít i lehkou dřevěnou strukturu, která nezanechala v zemi stopy. — Téměř po celé ploše objektu se našly drobnější úlomky propálené mazanice, nikde však nebyla koncentrována ve větším množství, takže se tu nedá prokázat přítomnost ohniště nebo pece. — Otevřená zůstává též otázka JZ štítové stěny; pro její rekonstrukci nenacházíme v náleзовé situaci výrazné opory. Snad měla jen lehkou konstrukci nezapuštěnou do podloží; bylo by to však v rozporu s důkladnou konstrukcí ostatních stěn. Nabízí se proto otázka, zda na kúlové stěny obj. 35 nenavazoval srub obj. 37. Žlábek po JV okapové stěně obj. 35 totiž směřuje téměř přímo proti JV rameni zděného nároží obj. 37 (viz obr. 5: 1a). Pak by se jednalo o stavbu tříprostorovou, dlouhou asi 14 m,

Obr. 5. Břeclav-Pohansko. Nadzemní stavby. 1 — dům č. 35 se stěrkovou podlahou a se stěnami zčásti palisádovými, zčásti dusanými z hlíny a kamene a omítnutými; 2 — dům č. 82 se zděným nárožím; 3 — dům č. 83 vymezovaný kamennou výplní žlábků zapuštěných v humusu. (Kresba: A. Sik.)

s jednou místností vytápěnou a s dvěma místnostmi chladnými. Nelze také rozhodnout, kde byl vchod do této stavby.

Objekt 24 (tab. XIX: 2)

představuje konglomerát tří náleзовých uskupení (mazanicová podlaha, kamenná kra, rozvalená hlíněná pec), která lze rekonstruovat buď každé zvlášť nebo jako jeden celek. Vzhledem k tomu, že důkladné objasnění náleзовé situace by si vyžádalo obsáhlý popis a náročnou kresebnou dokumentaci, omezím se jen na konstatování, že nejcharakterističtějším příznakem obj. 24 je mazanicová vrstva (na ploše $3,3 \times 5$ m), která ukazuje další možnou úpravu srubové nadzemní stavby. Zbytek podobné úpravy se zachoval i u obj. 96 a též u částečně zahloubeného objektu se zděným nárožím v lesní školce v areálu Pohanska.⁴² Vypálenou mazanicí upravená dna polozemnic uvádí V. D. Baran ze slovanského sídliště Řipněva z 5.—6. stol.⁴³

3. Nadzemní stavby se zděnými nárožimi

Objekt 37 (obr. 6, tab. XX: 2, XXVI: 5)

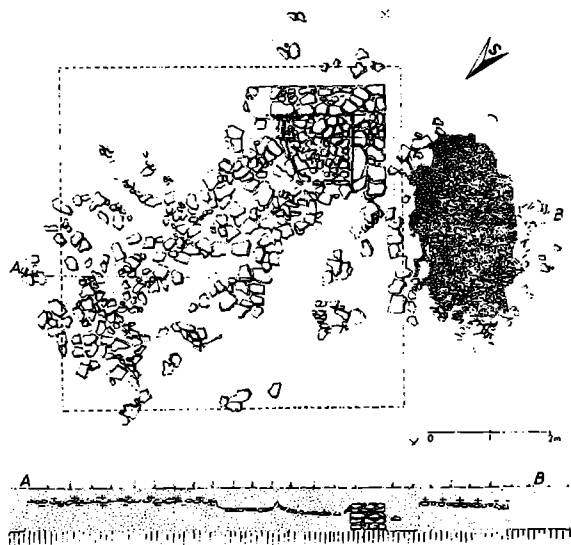
Jde o nadzemní stavbu, z níž se zachoval základ jižního nároží, který určuje celkovou orientaci domu (okapové stěny směřovaly od JZ k SV jako u většiny staveb v areálu dvorce) a kamenná destrukce⁴⁴ z něho roztažená směrem dovnitř objektu na ploše asi 6×6 m (36 m²). Nároží je postaveno ze 4—6 vrstev plochých kamenů spojených maltou; je široké 45—50 cm a vysoké 43 cm; délka JZ ramene obnáší 195 cm, JV ramene 185 cm. Nároží má tedy poměrně mohutný základ, který sice sahal pouze k podloží, ale pod původní úroveň terénu byl značně zahlouben (30—40 cm). Musel tedy nést poměrně těžkou nadzemní omítku, k níž zřejmě patřily ploché kameny, zbytky malty a hlazené omítky, rozhozené po vnitřní ploše objektu a tvořící místy vrstvu až 20 cm silnou. Na vnitřní straně nároží byla při horním okraji zdiva zhruba obdélníková plocha o rozměrech 120×145 cm, vymezená plochými, na hranu postavenými kameny, na vnější i vnitřní straně omítnutými. Tato plocha byla vanovitě prohnutá (výškový rozdíl 10—15 cm), vyložená plochými kameny a vymazaná maltou do růžova propálenou. Stejně i kameny na vnitřní straně nárožního zdiva byly propáleny. Šlo tu tedy o ohniště ohrazené ze všech stran kameny spojenými maltou a izolované zejména na JZ a JV straně silnou kamennou zdí od dřevěných stěn obydlí. Podle množství kamene v destrukci lze soudit, že zeď mohla být přes 1 m vysoká. Vedle izolace dřevěných stěn od ohně plnila i funkci tepelného akumulátoru. Při její výšce nelze vyloučit, že na ni navazovala lehčí konstrukce dymníku, takže celé otopné zařízení se svou podobou blížilo středověké a moderní podobě krbu.

Rekonstrukce. Při snižování humusovité vrstvy v prostoru obj. 37 se zřetelně ukázalo, že zděné nároží nemělo v žádném směru pokračování ať ve formě zdiva či kúlové stěny (žlábků v podloží). Lze si tedy objekt 37 představit pouze jako srub, přičemž jeho spodní věnce šly po vnější straně kamenné zídky. Odpovídal by tomu i 1,5 m dlouhý pás větších plochých kamenů, orientovaný shodně s JZ ramenem nároží, ale ležící asi 20—30 cm mimo směr jeho prodloužení; těmito kameny byl patrně podložen spodní věnec srubu. Pokud jde o rozměry domu, lze učinit jen odhad s ohledem na to, že JV rameno nároží obj. 37 směřovalo přibližně proti žlabu po kúlové stěně obj. 35.

Byla-li tedy na JV straně fronta obou objektů přibližně v jedné rovině, bylo tomu patrně stejně i na protilehlé okapové straně. Z toho bychom mohli vyvodit, že šířka obj. 37 byla asi 5 m. Délka buď odpovídala šířce nebo byla o něco větší (asi o 120 cm), neboť nelze vzhledem k celkové situaci vyloučit, že objekt 37 splyval s obj. 35 v jeden tříprostorový dům.

V souvislosti s obj. 37 je třeba se ještě zmínit, že vně jeho JZ štítové stěny ležela kompaktní vrstva drobnějších do červena propálených kamenů (p 5–10 cm), ležící na oválné ploše o rozměrech 400×180 cm ve výši 30–40 cm nad podloží. Zdá se, že jde o roztažené, kameny vyložené ohniště. Zda bylo na volném prostranství, či nad ním byl nějaký přístřešek, který by se dal lehce zkonstruovat mezi štítovými stěnami obj. 37 a 25, vzdálenými necelé 4 m, se nedalo zjistit.

Obr. 6. Břeclav-Pohansko. Dům č. 37 se zděným nárožím a ohništěm. (Kresba: A. Šik.)

Objekt 82 (obr. 5: 2, tab. XXV: 1, 2)

Nadzemní stavba, z níž se zachoval základ zděného západního nároží, jehož ramena naznačují celkovou orientaci stavby (osa JZ—SV), a pruh kamenů a kousků malty při východním nároží. — Základ západního nároží sestával ze 4–5 vrstev plochých kamenů spojovaných maltou (š zdiva 40–45 cm, v zdiva 42–45 cm; d SZ ramene 158 cm, d JZ ramene 130 cm). Hloubka základu ukazuje, že musel nést těžkou a tudíž poměrně vysokou nadzemní konstrukci, i když kamenné destrukce nebylo v okolí mnoho; patrně byla při orbě zachycena a odstraněna. Výzkum neprokázal, že by u tohoto nároží bylo ohniště, i když situace je tu jinak analogická jako u obj. 37; je však možné, že topeniště bylo orbou zničeno. — Pruh kamenů, kousků malty a mazanice (d 235 cm, š 40 cm) při východním rohu objektu je buď porušeným zbytkem obvodového dláždění jako u obj. 25 nebo 94, nebo jde o kameny z okolí

stěn objektu, které zapadly do žlábků po spodním věnci srubu po zániku stavby. Není též vyloučeno, že některými byl spodní věnec srubu podložen. Většina kamenů z tohoto místa byla silně propálená; svědčí to buď o tom, že byly původně součástí nějakého otopného zařízení nebo že se propálily při požáru stavby.

Objekt 82 lze rekonstruovat jako srub o rozměrech $4,5 \times 4,5$ m (pl asi 20 m^2). Jeho dřevěné stěny probíhaly vně zděného nároží ve směru jeho ramen.

Vedle Pohanska byly obytné stavby budované aspoň ve spodní části z kamene spojovaného maltou zjištěny na Moravě pouze v Mikulčicích. Jde o zbytky litých maltových podlah a pozůstatky stěn domu zbudovaných z proutové armatury ohozené kvalitní maltou na povrchu vyhlazenou.⁴⁵ Za profánní stavbu označuje J. Poulik i tříprostorovou budovu s litou maltovou podlahou a s lehkými omítnutými proutěnými stěnami.⁴⁶ Ve stavební technice profánních staveb vyšších společenských vrstev jsou si tedy Mikulčice a Pohansko velmi blízké.

Pozoruhodné výsledky přinesl též petrografický rozbor stavebního materiálu ze sídlíštních objektů 25 a 37 z Pohanska. V obou případech jde převážně o písčité vápence, v menší míře o pískovce s kalcitickým tmelem a oolitické vápence, které pocházejí z JZ svahů Bílých Karpat a ze sousedních okrajových částí vídeňské pánve. Téhož materiálu bylo použito i při stavbě kostela.⁴⁷ V této skutečnosti spatřuji též jistý moment chronologický: jestliže při budování kostela i sídelních objektů bylo použito téhož materiálu ze stejných zdrojů i téže stavební techniky, je velmi pravděpodobné, že komplex sakrální i profánní byl budován současně.

4. Nadzemní stavby vymezené žlábků

Archeologicky se projevují obvodové žlábků po stěnách domů buď negativně nebo pozitivně. Negativně tehdy, když jsou žlábků mělké a nezasahují pod úroveň povrchové humusovité vrstvy; jejich výplň zjistíme jen tenkrát, sestává-li z kamenů, jimiž buď byly podloženy stěny srubu nebo které zapadly do výplně žlábků po vyhnití nebo shoření dřeva. Obrisy těchto objektů zjistíme jen náhodně a i pak se dají těžko odlišit od nadzemních staveb 1. skupiny (srovnej obj. 83). Pozitivně se jeví žlábků tehdy, když dřevěná konstrukce zasahuje do podloží; pak se v něm i žlábků výrazně barevně odlišují a vymezují zřetelně celý půdorys stavby (obj. 107, 106). Jindy jsou některé části stěn zahloubeny více, jiné méně; tak se stane, že žlábek se projevuje jen na části půdorysu (obj. 114, 115 aj.).

Objekt 107 (obr. 7: 1, tab. XXIV: 1)

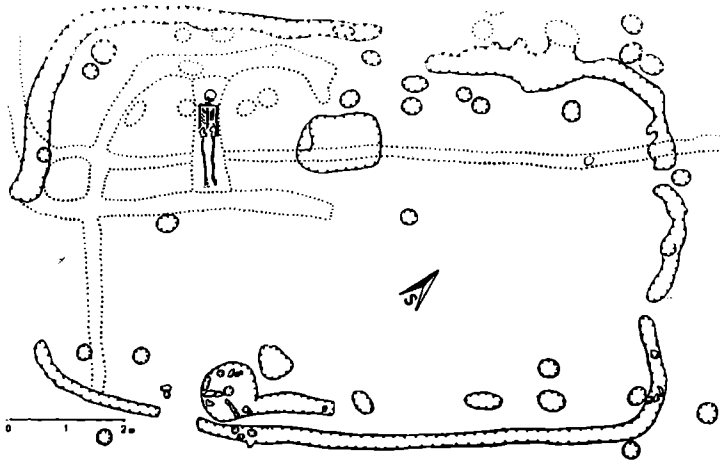
Obdélníkový nadzemní dům o rozměrech $950 \times 650-710$ cm (plocha asi $64,5 \text{ m}^2$). Jeho půdorys byl vymezen žlábků průměrně 20–25 cm širokými a zahloubenými 5–12 cm pod úroveň podloží (původní úroveň terénu byla o 20–30 cm výše, takže ve skutečnosti byly hlubší). V rovném nebo mírně vanovitěm dně žlábků byly místy výraznější zahloubeniny (patrně stopy po zahrocených kůlech a tyčkách). Obvodový žlábek byl na pěti místech přerušen. Ve čtyřech případech šlo pouze o krátké přerušení, které lze vysvětlit tím, že příslušný kůl v daném místě nedosahoval úrovně podloží a tudíž nezanechal stopu; 2,5 m široké přerušení na JZ štítové straně označuje zřejmě místo

vchodu. Podél žlábků okapových stěn se nacházelo asi v půlmetrové vzdálenosti od nich 21 kúlových jamek vzdálených navzájem 10–100 cm (všechny patrně nebyly současné a zčásti souvisely se starším objektem 109); průměr jamek činil 24–33 cm (některé byly oválné), hloubka 5–25 cm. Na delší ose objektu byly zjištěny dvě kúlové jamky (p_1 28 cm, h_1 8 cm; p_2 26 cm, h_2 5 cm), třetí jamka na SV straně patrně splývala s obvodovým žlábkem. Kúlové jamky byly i v rozích vně obvodových žlábků (v severním a západním rohu po dvou, v jižním rohu jedna).

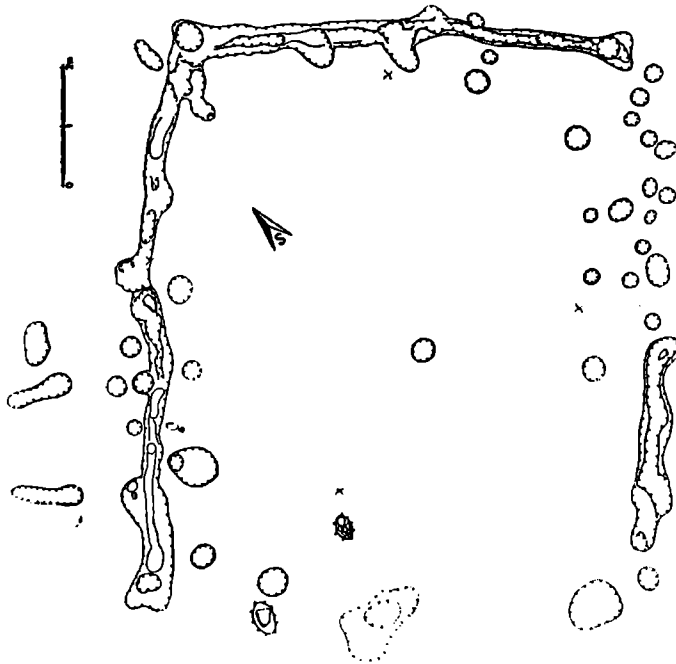
Při JV stěně, poblíž jižního rohu, byla nalezena ještě v humusovité vrstvě skupina do červena přepálených kamenů, pod nimiž byla v podloží mělká kruhová jáma (p 100 cm, hl 5 cm) s několika zahloubeninami, patrně po menších tyčkách. Jde o pozůstatek ohniště izolovaného od dřevěných stěn objektu hliněnou přepážkou zpevněnou uvnitř dřevěnými tyčkami. Nedá se bezpečně rozhodnout, zda ohniště souviselo s objektem 107 nebo se starším objektem jím překrytým (107 a). Asi ve středu obj. 107, poněkud posunuta k SZ okapové stěně, byla mělká obdélníková jáma (158×100 cm, hl 13–18 cm) s rovným dnem, jejíž funkce je nejasná (mohlo jít též o ohniště).

V JZ polovině obj. 107 se dále objevil žlábek (š 20–30 cm, hl 3–23 cm) po starším kúlovém objektu 107 a, obdélníkového půdorysu, o rozměrech 630×400 cm (pl asi 25 m²), orientovaném podélnou osou od SZ k JV. S objektem 107 a patrně souvisejí čtyři kúlové jamky rozmístěné podél jeho SZ štítové stěny. V SZ polovině objektu 107 a protíná žlábký po oplocení související se starším palisádovým opevněním jáma kostrového hrobu č. 9 (d 2,1 m, š 35–44 cm), blíže nedatovatelného. — Objekt 107 dále překrývá dva žlábký (š 20–23 cm, hl 6–25 cm) rovnoběžné s jeho podélnou osou, které jsou zřejmě pozůstatkem silně porušených zhytků oplocení navazujícího na starší palisádové opevnění dvorce.

Rekonstrukce. Nosnou konstrukci stavby tvořily dva (ev. tři) kúly stojící na podélné ose a dvě řady kúľů jdoucí asi v půlmetrové vzdálenosti podél okapových stěn. Ty nesly střechu. Všechny uvedené kúly byly patrně ukončeny rozsochami (pokud se již neuplatnily složitější tesařské vazby) a nesly podélná břevna, na nichž spočívala ráhna nesoucí střešní krytinu. Střecha byla patrně sedlová (k ní další poznámky na str. 109). Stěny pouze omezovaly vnitřní prostor domu a neměly nosnou funkci. Rekonstruovat je lze jako pletené, na což by ukazovalo zejména zaoblení rohů, důlky po tyčkách ve žlábků a kratší přerušení v místech, kde pletivo nebylo dostatečně zahloubeno; nelze však též vyloučit, že šlo o stěny palisádové.⁴⁸ A. Zippelius označuje palisádovou stavební techniku (Palisadenbau) za nejstarší formu známé severské techniky tyčových staveb (Stabbautechnik) a rozlišuje dvě varianty: palisádovou stavbu a kúlovou stavbu s palisádovou stěnou (Pfostenbau mit Palisadenwand). U palisádové stavby sestávají stěny ze svislých těsně vedle sebe umístěných stejně silných a navzájem nespojených dřev zatlučených do země nebo zapuštěných do stěnových žlábků. Kúlová stavba s palisádovou stěnou má stěny rozděleny na jednotlivé oddíly, jejichž výplň je tvořena svisle stojícími dřevy zatlučenými do země nebo zapuštěnými do žlábků, avšak nespojenými ani navzájem ani s vlastními kúľy.⁴⁹ V případě objektu 107 z Pohanska by mohla padat v úvahu jen první varianta, poněvadž v obvodovém žlábků se nenašly stopy po větších kúľech a žlábek je příliš nerovný. Kúlové jamky na vnější straně severního, jižního a východního rohu, pokud s objektem souvisely, opíraly

1

2

Obr. 7. Břeclav-Pohansko. Nadzemní stavby s palisádovými stěnami vymezenými zlábký.
1 – obj. 107; 2 – obj. 110. (Kresba: A. Šik.)

patrně střechu nebo stěny v nejvíce namáhaných úsecích (v důsledku pře-
vahy SZ větrů). Téměř 2,5 m široké přerušení v jižní polovině JZ stěny
naznačuje místo vchodu.

5. Stavby vymezené žlábký a kúlovými jamkami

K této kategorii patří domy č. 110, 109, 108, 113. I když se archeologicky
projevují jejich pozůstatky odlišně proti skupině předcházející, nemusel být
v konstrukci jejich stěn zásadní rozdíl. Odlišné stopy v půdě byly způsobeny
jen tím, zda stěny byly zapuštěny více či méně do země a dotkly-li se tudíž
podloží či nikoliv.

Objekt 110 (obr. 7: 2. tab. XXIV: 3)

Obdélníková nadzemní stavba o rozměrech 1000—1020×800—860 cm
(pl asi 84 m²). SZ, SV a polovina JV stěny je vymezena žlábký 20—70 cm
širokými a 12—50 cm hlubokými a druhá polovina JV stěny je vytyčena
kúlovými jamkami (p asi 25 cm, hl 13—40 cm, některé z nich byly ostře
zahrocené). Kúlové jamky byly též podél delších okapových stěn (ve vzdá-
lenosti asi 50—70 cm od nich) uvnitř objektu, vzdáleny navzájem 100—150 cm,
výjimečně až 300—350 cm. Na podélné ose objektu se našly tři jamky
(p₁ 60×40 cm, hl₁ 52 cm; p₂ 37 cm, hl₂ 46 cm; p₃ 36×31 cm, hl₃ 24 cm).
S konstrukcí JZ štítové stěny lze spojit jen čtyři kúlové jamky dosti neprá-
videlně rozmístěné; v jižní části této stěny je mezera široká téměř 3 m, slou-
žící patrně jako vchod.

Na SZ straně objektu 110 byl menší přístěnek o rozměrech asi 200×200 cm,
vymezený dvěma žlábký (d₁ 2 110 cm, š₁ 2 23—30 cm, hl₁ 10 cm, hl₂ 45 až
48 cm) směřujícími kolmo k okapové stěně obj. 110, a kúlovými jamkami.
z nichž dvě splývají se žlábkem po SZ stěně obj. 110.

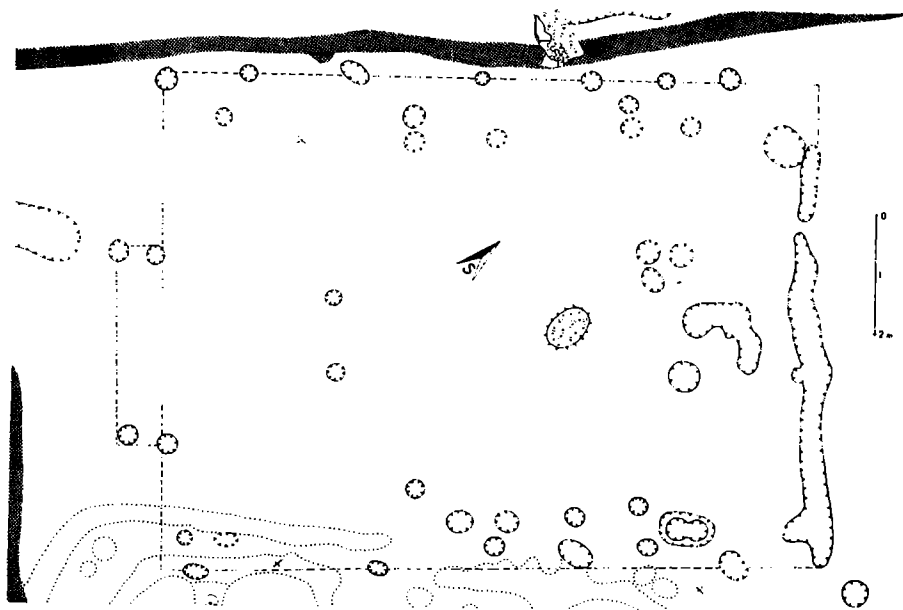
Objekt 110 stál uvnitř staršího palisádového opevnění; jeho JV okapová
stěna byla od něj vzdálena jen 130—140 cm a byla s ním rovnoběžná. Při
dělení objektu je vyloučeno, že by jeho rovnoběžnost s palisádou byla náhodná
a že by mohl vzniknout po zániku staršího palisádového opevnění dvorce.
Můžeme naopak předpokládat, že s ním chronologicky souvisí.

Rekonstrukce. Obdobně jako u objektu 107, lze i u objektu 110 spatřovat
nosnou konstrukci ve dvou řadách kúlů rozmístěných podél vnitřní strany
okapových stěn a ve třech kúlech na podélné ose; na tuto kostru se přenášela
váha střechy. Stěny byly i zde od konstrukce střechy izolovány; přímočarost
žlábků po nich zachovaných, jejich pravoúhlé lomení, zbytky mohutnějších
kúlů rýsujiících se v pravidelných vzdálenostech na obvodu žlábků nasvědčují,
že stěny mohly být konstruovány jinak než u obj. 107. Mohlo jít opět o stěny
pletené, pletivo však tvořilo výplň mezi jednotlivými hlavními kúly, kterými
byla stěna rozdělena na několik částí a naspođu byly patrně zapuštěny do
podvalového trámu (Schwelle),⁵⁰ na což by ukazoval přímý průběh žlábků.
Polovina JV stěny byla velmi pravděpodobně pletená a bez podvalu: není tu
totiž žlábek, nýbrž pouze jamky po kúlech a tyčkách těsně vedle sebe zaráče-
ných, které tvořily kostru výpletu. V místech, kde byly žlábký, však nelze
vyloučit ani jinou konstrukci stěn: buď zmíněnou již eventualitu kúlových
stěn s palisádovou výplní⁵¹ nebo zdokonalenou tyčovou techniku (Stabbau-
technik), a to kúlové tyčovou stavbu s podvalem (Pfosten-Stabbau mit Schwell-
riegelkonstruktion),⁵² při níž jsou svíslá dřeva zapuštěna jak do podvalu, tak

jsou spojena navzájem a s hlavními kůly. Je však možná i výplň vodorovnými dřevy zapuštěnými do svislých žlábků v kůlech; tak bychom mohli vysvětlit i JZ stěnu, kde v podloží žlábků nejsou. — Vchod v jižní polovině JZ stěny, široký téměř 3 m, je rozměry i polohou shodný se situací v obj. 107.

Objekt 109 (obr. 8, tab. XXIV: 2)

Obdélníková nadzemní stavba o rozměrech 1200×790–830 cm (pl asi 96 m²). Na SV straně byla vymezena žlábkem (d 700 cm, š 40–55 cm, hl 30 až 40 cm), do něhož se v rozích a ve středu zahlubují čtyři výrazné jamky; na ostatních stranách ji vytyčují kůlové jamky (p 25–35 cm, hl 10–50 cm), vyskytující se většinou ve dvojicích (vzdálenost kůlů ve dvojicích 40–70 cm,

Obr. 8. Břeclav-Pohansko. Nadzemní stavba č. 109 vymezená žlábkem a kůly. (Kresba: A. Šik.)

vzdálenost dvojice 220–300 cm), takže linie podélných stěn je jako u obj. 107, 110 aj. zdvojená. Průběh JV okapové stěny narušuje mladší objekt 107, jehož obvodové žlábků zčásti porušily kůlové jamky obj. 109 a zčásti učinily problematickým, které kůlové jamky lze spojit s obj. 109 a které s obj. 107 (na obr. 8 jsou vyobrazeny jamky všechny, aby při rekonstrukčních úvahách mohl čtenář kontrolovat autora a nálezovou situaci). Střešní konstrukci nesly dvojice kůlů, jejichž jamky vzdálené navzájem v příčném směru 120–200 cm a v podélném směru 500 cm, jsou vzdáleny od delších stěn objektu po 300 cm a od kratších stěn po 250 cm; jeden z uváděných kůlů byl zřejmě dvakrát obnovován, neboť v jeho těsné blízkosti nacházíme ještě dvě další kůlové jamky. Mezi čtveřicí jamek zbylých po kůlech, opírajících horní část střechy, se zachovaly v původní úrovni zbytky ohniště vymazaného mazanice, jejíž

zbytky se nacházely na ploše asi 1 m². Nejasný je účel zahloubeniny v podobě L při SV stěně objektu. — Čtyři kulové jamky ve středu JZ štítové strany (jejich spojnice tvoří obdélník o rozměrech 300×50—60 cm) označují místo vchodu.

Podle toho, že objekt ležel uvnitř ohrady související se starším palisádovým opevněním a že jeho stěny s ní byly rovnoběžné i při jejich značné délce (mezi okapovými stěnami a ohradou zůstávala poměrně úzká mezera — na SZ straně asi 40—100 cm, na JV straně asi 160—200 cm), lze soudit, že obj. 109 byl současný se starším opevněním. Vchod je sice umístěn proti kratší stěně ohrady, ale ta musela být v tomto místě přerušena, jak to naznačuje široký výběžek jejího žlábků směřujícího na SV.

Rekonstrukce. Nosná kostra obj. 109 se podstatně liší od konstrukce v obj. 107 a 110. I tu ji sice tvoří dvě řady kúlů probíhající uvnitř stavby ve vzdálenostech asi 60—80 cm od okapových stěn, na podélné ose však tvořila oporu střechy nikoliv jedna, nýbrž dvě řady kúlů. Tím je dán bezpečný předpoklad pro překrytí plochy valbovou střešou a stavba se svou konstrukcí přibližuje germánským (dolnoněmeckým) trojlodním halovým stavbám.⁵³ Nelze vyloučit, že čtveřice středových kúlů tvořila též oporu dvou příček, dělicích celý dům na tři prostory (okrajové menší místnosti — síň a klef — nevytápěné, a střední největší místnost vytápěnou). Charakteristické jako u halových staveb je též umístění ohniště uprostřed místnosti.⁵⁴ Z konstrukce stěn se zachovaly jen kúly a na SV štítové straně žlábek; mohly tedy být buď pletené (na SV straně i palisádové) nebo z vodorovných dřev zapuštěných do svislých žlábků na kúlech. Nad vchodem, který byl na rozdíl od situace v obj. 107 a 110 uprostřed JZ štítové stěny, byl přístřešek.

K objektům vymezeným žlábků a kulovými jamkami, které představují ve velkomoravském prostředí jev dosud nezjištěný (nebo aspoň nezveřejněný), je třeba učinit několik obecnějších poznámek. Popsané obj. 107, 109, 110, k nimž lze z Pohanska připojit ještě několik dalších, zde blíže nepopsaných (obj. 106, 108, 113—115), mají několik společných znaků, kterými se podstatně odlišují od ostatních nadzemních staveb. Je to především protáhlý obdélníkový půdorys, velké rozměry (d 9,5—12 m, š 6,5—8,6 m), úplné nebo částečné vymezení stěn žlábků, řady nosných kúlů na vnitřní straně okapových stěn, řada kúlů na podélné ose stavby. Těmito znaky silně připomínají germánské halové domy, známé především ze SZ Německa, které J. Schepers charakterizuje takto: 1. protáhlá pravouhlá plocha, d 8—25 m, š 4—7 m; 2. vnitřní prostor je podélně členěn dvěma řadami kúlů; 3. ve vertikále není vnitřní prostor až k hřebeni rozdělen; 4. nízké pletené stěny, které pouze vymezují prostor; 5. valbová střeš.⁵⁵ Je třeba ještě dodat, že charakteristické halové domy, známé např. z výzkumů v Ezinge, Warendorfu aj.,⁵⁶ jsou lemovány po celém vnějším obvodu jamkami po opěrných kúlech.

Nejbližší analogii pro dům 107 z Pohanska bychom našli na germánském sídlišti 1.—2. stol. n. l. v Haldern v dolním Porýní (dům I, rozměry 6×9 m, vymezen žlábkem 10—35 cm širokým a stejně hlubokým, s mnoha kúly uvnitř),⁵⁷ pro dům 110 z Pohanska na franském sídlišti 6.—9. stol. v Gladbachu (dům 14, vymezený žlábků na třech stranách, rozměry asi 8×7 m, s mnoha kúly uvnitř).⁵⁸ Obj. 109 z Pohanska připomíná nejvíce trojlodní halové domy, z nichž nejvíce prozkoumaných patří době římské, mají však své

počátky již v době halštatské a výzkumy jsou plynule doloženy až do 15. stol.;⁵⁹ lze tedy uvažovat o chronologické souvislosti těchto typů staveb s nálezy z Pohanska.

Máme-li rozhodnout, zda tu s uvedenými typy germánských domů byly vedle současnosti nějaké skutečné souvislosti, je třeba si podrobněji povšimnout některých konstrukčních detailů nadzemních staveb z Pohanska. Pozoruhodná je především malá a rozmanitá hloubka kúlových jamek nosné konstrukce, kolísající od 5 do 50 cm. Tento fakt nelze pokládat za projev nedokonalosti stavebních konstrukcí. Jednak musíme k zjištění hloubce připočítat 20–30 cm k úrovni původního terénu, takže hloubka jamek se tím podstatně zvětšuje, a jednak můžeme počítat s tím, že dřevěná nosná konstrukce byla v nadzemní části svázána příčnými břevny natolik, že byla samonosná a kúly pouze zakotvená v zemi (blíží se konstrukčně typu tzv. Ständerbauten). Na pozůstatcích domu č. 3 z Husterknuppu ze sklonku 9. do 1. pol. 10. stol., kde se zachovalo zčásti i dřevo, se ukázalo, že hloubka kúlů kolísá až v 30cm rozdílech a že tudíž zřejmě nehrála rozhodující úlohu ve stabilitě stavby. Důležitější než hloubka jamek byla patrně síla kúlů.⁶⁰ Průměr kúlů ovšem zdaleka neodpovídá průměru kúlových jamek, jak máme z téže lokality názorně doloženo.⁶¹ — Specifickým znakem nadzemních kúlových staveb z Pohanska jsou dvě řady nosných kúlů na vnitřní straně okapových stěn. Mohli bychom jim na první pohled přiřítat tutéž úlohu jako řadám kúlů v trojlodních halových stavbách známých např. z Ezinge, Feddersen Wierde aj., totiž jednak úlohu opory střechy a jednak úlohu hlavní opory příček, dělicích stavbu na řadu postranních boxů. Blížší srovnání nás však přesvědčí, že mohly být pouze nosníky střechy; mezi řadami kúlů a stěnami nevzniká totiž dostatečně široký prostor, který bychom mohli označit jako loď a případně ještě dělit na příčky. U budov z Pohanska též chybí kúly na vnějších stranách, které u germánských staveb šikmo podpíraly spodní část střechy na celém vnějším obvodu. Odlišnost nosné konstrukce z Pohanska spočívá též v tom, že na jejich podélné ose je řada kúlů, opírajících hřebenovou vaznici střechy, která u objektu 107 a 110 musela být sedlová. Použití středové řady kúlů i přes obě řady postranních opor lze vysvětlit tím, že překrytá plocha byla značně široká. Jedině u obj. 109 je konstrukční princip běžný u ostatních kúlových objektů z Pohanska porušen tím, že i ve středu jsou dvě řady kúlů, umožňující překrytí stavby valbovou střechou, která je pro germánské domy charakteristická. I tento objekt však nelze prakticky označit jako trojlodní, protože rozpon středových kúlů do šířky objektu činí 120–200 cm (střední loď by tedy byla příliš úzká) a dále tu jde pouze o čtyři kúly, což je k vytvoření představy lodi málo. Naopak nelze vyloučit rozčlenění domu pomocí uvedených kúlů, které by nesly lehkou stěnu, na tři místnosti v příčném směru, přičemž by středové kúly vymezovaly vchod do jednotlivých místností. — U kúlových staveb z Pohanska je též nápadná jejich jednotná orientace (delší osa ve směru JZ–SV, kromě obj. 114), jednotné umístění vchodů na JZ štitové straně a jejich velká šířka, obnášející 2,5 až 3 m. Germánské halové domy mají zpravidla vchody na okapových stranách (Warendorf, Ezinge, Feddersen Wierde, ve štitové straně bývá někdy vchod vedlejší) a jsou mnohem užší.

Germánskému prostředí se kúlové stavby z Pohanska přibližují použitím tzv. tyčové stavební techniky (Stabbautechnik). Tato technika byla pod dojemem výzkumů v Haithabu, Stellerburgu a pod vlivem toho, že je dodnes

zachována na skandinávských dřevěných kostelících, pokládána za typicky severskou a její výskyt jinde byl pokládán za doklad expanze severogermánských kmenů, v pozdějším středověku zejména Vikingů.⁶² Dnes se již od jejího spojování s určitými kmenovými skupinami upouští vzhledem k tomu, že se s ní obecně setkáváme v západní Evropě i v alpských zemích, nicméně její původ se spojuje aspoň se západní Evropou.⁶³ — Zdá se tedy, že jisté vlivy z prostředí západoevropského (germánského) můžeme v konstrukci kúlových staveb na Pohansku pozorovat. Tento fakt nemusí udivovat, neboť i ve šperku Velké Moravy, stejně jako v křesťanské misijní činnosti a církevní architektuře na Moravě se řada západních prvků uplatňovala. Mohly se tedy jisté vlivy projevit i v profánní dřevěné architektuře v prostředí vyšších společenských vrstev. Nešlo tu však o pouhé přejímání a kopírování. V konstrukci pojednávaných staveb z Pohanska je totiž mnoho prvků svérázných, které ukazují na uplatnění místní stavební lidové tradice.

Kúlové slovanské stavby z našeho prostředí jsou známé (Levý Hradec, Klučov, Staré Město), jsou však většinou menších rozměrů.⁶⁴ Podobně jako na Pohansku budou patrně dlouhé kúlové stavby v Mikulčicích; protáhlé půdorysy budov jsou zachyceny na plánu výzkumu mikulčického předhradí (o konstrukci stěn nebyly zatím publikovány bližší údaje) a z jiných míst jsou známy objekty vymezené žlábků a kúlovými jamkami.⁶⁵ Velké domy s kúlovou i palisádovou konstrukcí jsou ze slovanského světa známy především v Polsku (Santok, Hnězdno, Kleck, Zgnilec, Gdaňsk aj.),⁶⁶ kde ovšem můžeme počítat též se severskými vlivy. Kúlové nadzemní stavby, z nichž některé jsou dosti velké (8×6 m), uvádí ze slovanského hradiště Titčicha A. N. Moskalenková; blíže je nepopisuje a nezabývá se jejich rekonstrukcí; pokládá některé z nich za chlévy.⁶⁷ Zda jsou ve slovanském světě obecněji rozšířeny velké kúlové stavby s pletenými, palisádovými či jinými stěnami, s nimiž bychom mohli popisované stavby z Pohanska srovnávat, není z literatury jasné. P. N. Tretjakov sice předpokládá kúlové domy ve starší době na severu Slovanstva a dále na jihu vedle polozemnic od dněperského Pravobřeží ke Karpatům.⁶⁸ Má však na mysli období hlubokého pravěku a nikoliv dobu historického Slovanstva; uvažuje též obecně o kúlovém domě a nikoliv o domě velkém.

Konstatujeme-li, že popsání domy z Pohanska se poněkud vymykají z běžného slovanského sídlištního materiálu (i když je to možná dáno jen nerovnoměrným stavem výzkumu) a shledáváme-li u nich jen vzdálené podobnosti s některými nálezy západoevropskými, pak je třeba též uvést velmi přesné analogie z těsného sousedství východního Slovanstva, z oblasti saltovomajacké kultury. Na Karnauhovském sídlišti ze sklonku 9.—poč. 10. stol. bylo prokopáno pět nadzemních staveb o rozměrech 6—8×10—12 m s lehkými stěnami vyplacenými rákosou a vymazanými hlínou, které byly zapašičeny do obvodových žlábků; v objektu V. byly na vnitřních stranách okapových stěn dvě řady kúlů, které nesly střechu.⁶⁹

Otopná zařízení

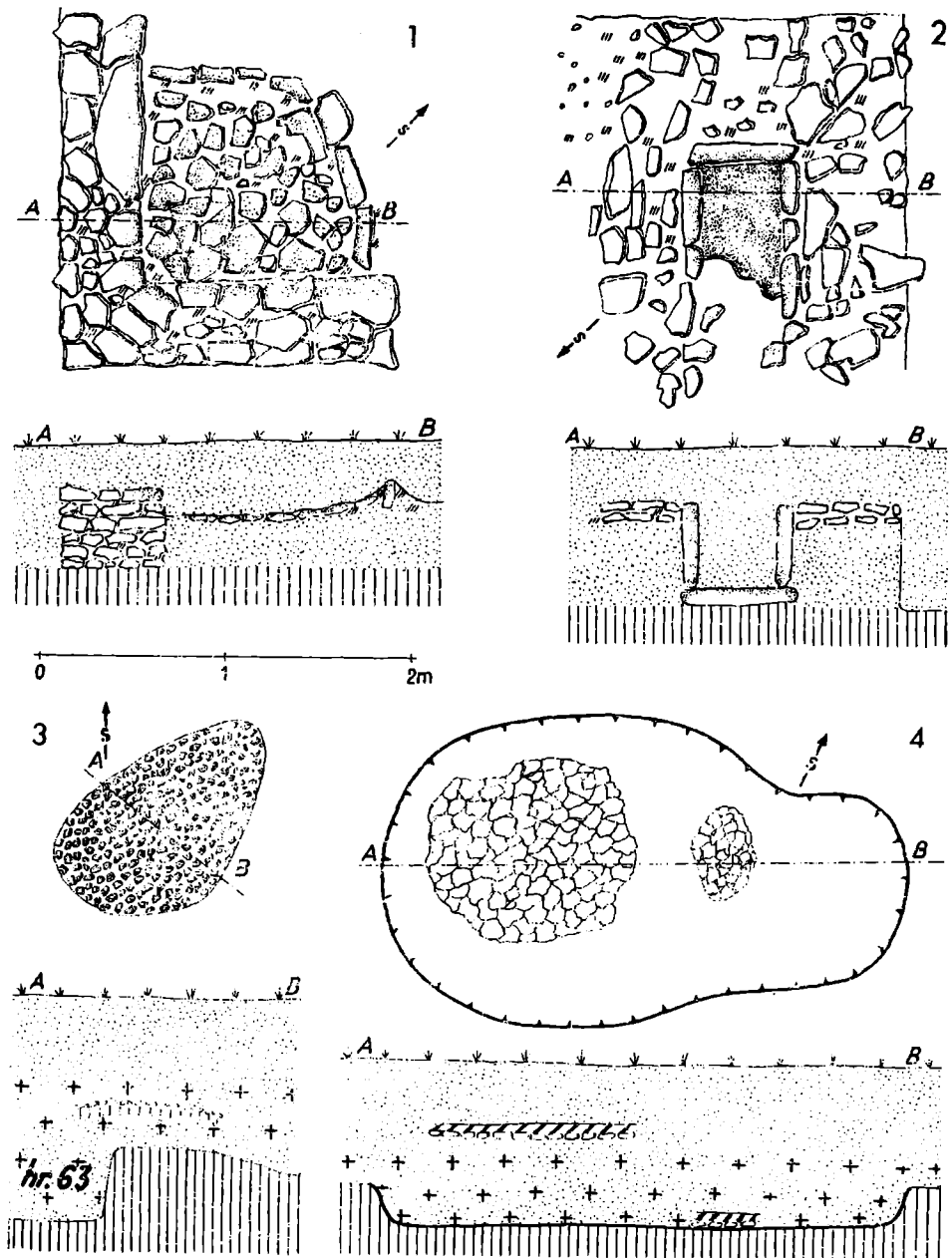
Vedle Starého Města poskytlo Pohansko nejbohatší soubor dosud publikovaných otopných zařízení z období velkomoravského. Většina otopných zařízení v okruhu velmožského dvorce na Pohansku byla zjištěna uvnitř větších

staveb nadzemních i zahloubených, některá však byla na volném prostranství a nelze zpravidla bezpečně rozhodnout, zda původně stála uvnitř nějaké nadzemní stavby, jejíž pozůstatky se nepodařilo zachytit (např. obj. 117) nebo zda byla používána pod širým nebem. Na Pohansku nejsou sice zastoupeny všechny varianty, které uvádí V. Hrubý ze Starého Města,⁷⁰ na druhé straně se tu však vyskytly některé nové obměny (ohniště budovaná z kamene na maltu a spojená se zděnými nárožími, ohniště obložené kamennými bloky a zapuštěné pod úroveň podlahy obydlí, hliněné pece částečně vtesané do zemnice aj.). V třídění otopných zařízení se přidržím klasifikace L. Skružného⁷¹ a využiji též poznatků V. Hrubého. Přínos klasifikace V. Hrubého vidím v tom, že rozlišil několik variant vyvýšených ohnišť a ohnišť tzv. snížených, za nesprávné však pokládám rozlišování krbů v hradištním období a zařazení železářských a kovoliteckých pecí a výhni k otopným zařízením, neboť jejich účel byl jiný než vytápění obydlí. Krb, který L. Niederle někdy zaměňuje s termínem pec,⁷² je vyšší formou otevřeného ohniště, opatřeného komínem k odvádění kouře⁷³ a vyskytuje se v kamenných měšťanských domech a hradech až ve vyspělém středověku.⁷⁴ Kromě toho není zásadní funkční rozdíl mezi pečlivěji obloženým ohništěm a „krbem“ v terminologii V. Hrubého; též pro odlišení tzv. stolového krbu ohrazeného a krbu uzavřeného od kamenné pece nenacházíme obvykle v náleзовé situaci dostatek dokladů, neboť u pecí bývá klenba zpravidla zřícená a je věcí interpretace autora výzkumu, zda zřícené kameny rekonstruuje jako obložení ohniště či klenbu pece. — Upozornil bych ještě, že v praxi je někdy těžko odlišit ohniště vyvýšené. Při výzkumu může dojít k situaci, kdy průběh stěn objektu je rozlišen až na podloží (kûlové jamky apod.). zatímco barevně a obložením rozlišené ohniště zůstalo stát na bločku v původní úrovni podlahy a jeví se tudíž ve vztahu k podloží jako vyvýšené. — V dalším podám výčet jednotlivých typů a variant otopných zařízení z okruhu velmožského dvorce na Pohansku a některé z nich stručně popíši, aby si čtenář mohl učinit představu o jejich vzhledu a o rozmanitosti jejich variant na této lokalitě.

Ohniště na úrovni

Prostá ohniště na úrovni se jevila jako skvrny nebo čokovité vrstvy tmavé popelovité až sazovité hlíny silně promíšené uhlíky, případně přepálenými kostmi. Původní tvar lze zpravidla těžko stanovit, neboť ohniště bylo po zániku objektu rozplaveno a rozváto. Jako příklad lze uvést čocku sazovité hlíny (p 40 cm) z obj. 99. obsahující přepálené kosti. Ohniště tohoto typu bývají někdy těžko odlišitelná od ohnišť obložených kameny, neboť kameny, které v nich někdy nacházíme, mohou být sice z obložení ohniště, ale mohly se též do něj dostat náhodně po zániku objektu.

Kameny obložené ohniště na úrovni jsou zastoupeny v podobě kruhové a obdélníkové. V SV rohu zemnice 98 šlo o kruhovitou čocku (p asi 60 cm) s tmavou popelovitou hlínou, uhlíky a přepálenými kostmi, která se na průřezu jevila jako 2–3 cm silná sazovitá vrstvička. Kolem topniště byly rozhozeny kameny, některé byly i ve výplni (obr. 10: 2). Obdobné ohniště bylo patrně i v obj. 111, kde se našly rozhozené opálené kameny. — Obdélníková varianta obloženého ohniště byla v JV rohu (asi 120 cm od stěn) nadzemního domu 97. Na ploše asi 120×120 cm byly odkryty velké ploché kameny (d až 40 cm), jejichž opálené hrany vymezovaly obdélníkovou plochu

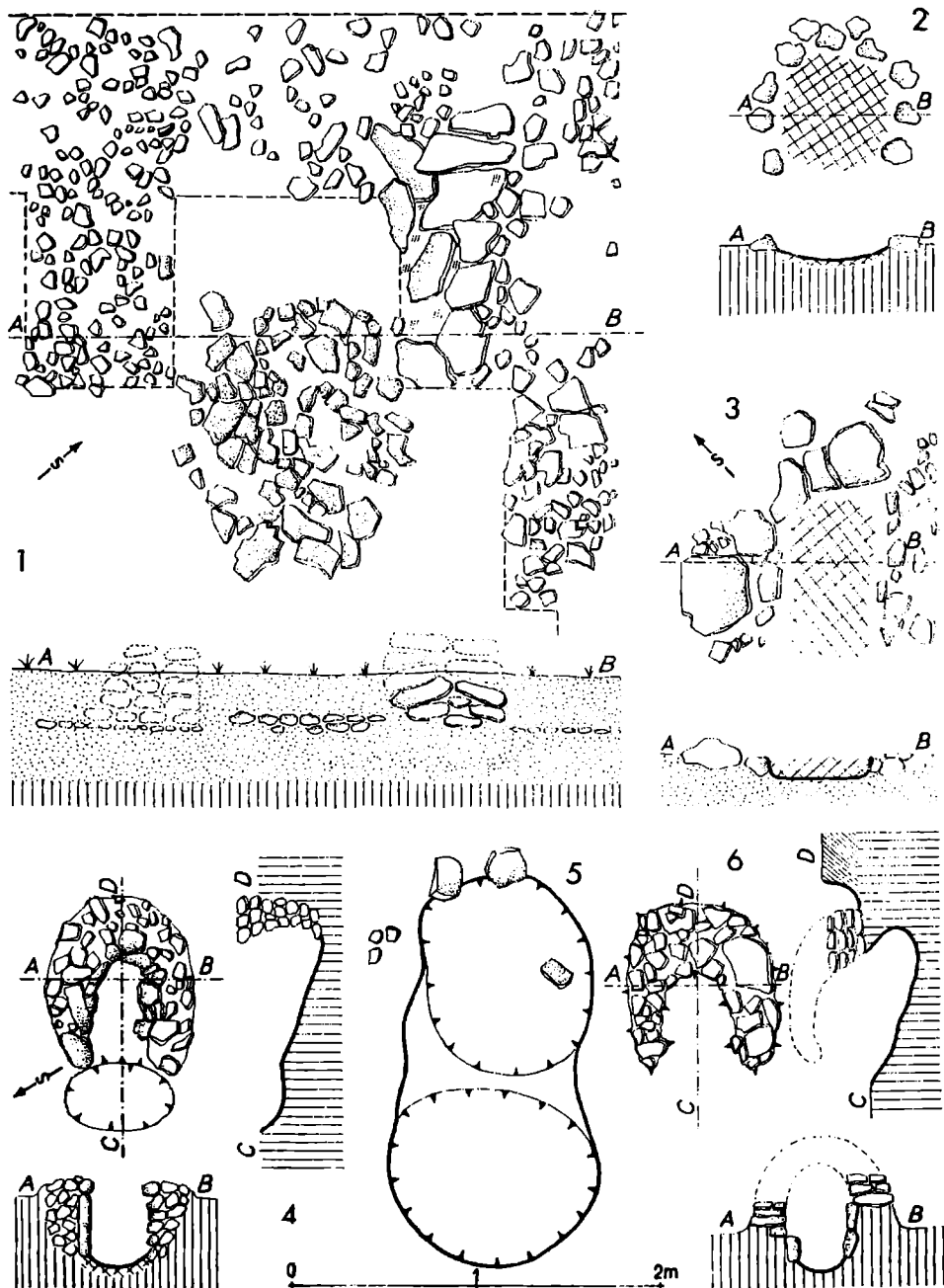
Obr. 9. Břetlav-Pohausko. Ohniště: 1 — dlážděné kameny, vymazané maltou a kombinované se zděným nárožím (obj. 37); 2 — obložené kamennými plotnami a zapaštěné podlahu obj. 94; 3 — vyložené kameny ve čtverci A 14-58; 4 — vyvýšené a upravené mazanici, s popelovou jámou (obj. 44). (Kresba: A. Šik.)

(55×75 cm) topeniště vyplněného tmavou popelovitou hlinou v síle asi 10 cm (obr. 10: 3). Ve výplni bylo několik střípků a silně přepálené drobné kameny. Ústí topeniště obrácené k JZ bylo volné. Poněvadž objekt ležel asi 25–30 cm pod současnou úrovní, tj. v dosahu pluhu, a poněvadž v prostoru jeho podlahy bylo více větších kamenů, je pravděpodobné, že kolem topeniště byla původně postavena vyšší zídka z nasucho kladených kamenů. Hrudky přepálené hlíny severně a severozápadně od ohniště by mohly být zbytky hliněného pojiva nebo vnějšího výmazu obvodové zídky.

Kameny vyložené (štetované) ohniště na úrovni lze doložit u nadzemního objektu 126; drobné přepálené kameny se střepy a kostmi nacházející se v hloubce 20–30 cm pod dnešním povrchem byly rozvlčeny pluhem na ploše 200–260 cm. Zcela shodná byla situace ohniska mezi objekty 25 a 37 (viz str. 102, obr. 6). Obdobně i ve čtverci A 14–58 byla nad hrobem 63 kra přepálených kamenů na ploše asi 1 m², nacházející se patrně na původní úrovni terénu (obr. 9: 3). Příklady by se daly rozmnožit.

Ohniště vyložená kameny a chráněná zídkami jsou na Pohansku zastoupena specifickými variantami, odjinud dosud nedoloženými. Národním příkladem je ohniště v jižním rohu obj. 37 (obr. 9: 1, tab. XXVI: 5); dno topeniště nacházející se v původní úrovni je mírně vanovité, vyložené plochými kameny spojovanými maltou a přiléhá ke kamenné zídce v podobě L, budované na maltu a zapuštěné přes 40 cm pod úroveň. Množství kamenů pluhem ze zídky roztažené naznačuje, že musela být značně vysoká a že hrála úlohu výhřevného tělesa a současně chránila před ohněm dřevěné stěny obydlí. Rohové umístění ohniště umožňovalo snadné zkonstruování dymníku, čímž by se celé otopné zařízení velmi přiblížilo podobě pozdějšího středověkého krbu.⁷⁵ Kamenné nároží bylo i u obj. 82; stopy po ohništi se tu sice nenašly, nelze však vyloučit, že bylo odoráno (tab. XXV: 1, 2). Zdá se tedy, že takto náročně upravená ohniště byla na Pohansku více rozšířena (viz též objekt v lesní školce).⁷⁶ Poněkud méně výrazná je situace ohniště v obj. 25. I tu jde o ohniště štetované do červena přepálenými kameny, avšak více valounovitými a nespojovanými maltou, a chráněné zídkami pravděpodobně ze tří stran. Výrazné jsou však zachovány zbytky zídky z velkých kamenů spojovaných maltou pouze po SV straně ohniště; na SZ a JZ straně je pouze tenká vrstva kamenného štětu, na němž patrně nízké zídky rovněž stály, kameny v nich však byly kladeny pouze na sucho nebo nejvýš spojovány hlinou. Zídky stály na rozdíl od obj. 37 na úrovni podlahy a nezahlubovaly se pod původní úroveň terénu (obr. 10: 1). Nemohly tedy být ani tak vysoké jako u obj. 37 a byly silně porušeny orbou. — Ke kategorii ohnišť upravených z plochých kamenů spojovaných maltou a chráněných kamennými zídkami patřilo patrně i ohniště v obj. 95 (srov. tab. XX: 2), jehož tvar a lokalizaci v rámci objektu nebylo možné bezpečněji zjistit (nejvíce opálených kamenů s maltou bylo uprostřed, centrální poloha ohniště tím však není prokázána), neboť objekt byl zcela zničen orbou.

Ohniště upravená mazanicí na úrovni mají podklad buď hlinitý nebo štetovaný drobnými i většími plochými kameny, střepy a zlomky pekáčů. Kruhové (p 110 cm) na hliněném podkladě bylo upraveno v obj. 87 (obr. 1: 1). Zda oválná plocha mazanice (170×110 cm) související s obj. 96 a překrývající žlábek po starším palisádovém opevnění (tab. XX: 2) byla ohništěm nebo součástí mazanicové podlahy, není zcela jasné. Budování ohnišť

Obr. 10. Břeclav-Pohansko. Ohniště: 1 — žitované a obložené kamennými zídkami (obj. 25); 2, 3 — obložené kameny na úrovni (obj. 98, 97); 5 — zahloubené a částečně obložené kameny a s popelovou jánou (obj. 45). Pece kamenné: 4 — obj. 117; 6 — obj. 86. (Kresba: A. Sik.)

upravených mazanicí na hliněném podkladu mělo na Pohansku staletou tradicí, neboť takové kruhové ohniště (p 55 cm, síla výmazu 4–5 cm) bylo pod podlahou kostelní lodi v obj. 120, obsahujícím keramiku pražského typu. Jinou variantu představuje ohniště ze čtverce A 12–59, umístěné v nartexu kostela a překryté částečně zřícenou zdí stavby. Muselo vzniknout v době, kdy stavba již nesloužila svému účelu. Mělo v podstatě kruhový půdorys (p asi 70 cm) tvořený 2–3 cm silnou vrstvou do červena propálené mazanice položené na dlažbu nartexu, sestávající z plochých kamenů (obr. 11: 3).

Ohniště vyvýšená

Vyvýšené ohniště vyložené kameny bylo ve výraznější úpravě zachyceno v obj. 84 a 116. V obj. 84 byla v jižní části zemnice, 20 cm nad úrovní podloží, zachycena kra (170×80 cm) do růžova opálených kamenů, nacházející se 60 cm nad úrovní dna. Obdobně v JV části zahloubeného objektu 116 se již 20 cm nad podložím vyrýsovala na ploše 100×130 cm kra drobných přepálených kamenů, která převyšovala dno zemnice o 40 cm (tab. XXVI: 4). V obou případech se pod ohništi nacházela tmavá humusovitá hlína s nálezy, takže ohniště byla vybudována v zahloubených objektech dodatečně (až se zčásti vyplnily kulturní vrstvou) nebo jsou prostě mladší a pak by je ani nebylo možné označovat za vyvýšená.

Vyvýšená ohniště upravená mazanicí jsou nejlépe reprezentována objektem 44 a 46; k této variantě patří patrně i druhé ohniště v obj. 87 (obr. 1: 1), pro přesnější interpretaci tu však nebyla nálezková situace dosti jasná. Vzhledem k tomu, že i uvedené estrichy se nacházely nehluboko pod současným povrchem, nelze vyloučit, zda původně nešlo vlastně o hliněné pccc, jejichž klenba byla zcela odorána. Estrich obj. 44 byl umístěn nad ledvinovitou jámou (d 300 cm, š 100–170 cm, hl 15 cm — obr. 9: 4, tab. XXVI: 6) vyplněnou tmavou hlínou s nálezy. Původní topeniště bylo zahloubené a vymanané mazanicí na ploše 50×28 cm ve středu jámy; vyvýšené topeniště (oválné, 72×95 cm) bylo zbudováno nad širší západní stranou jámy ve výšce 35 cm nad dnem. V základu mělo vrstvu drobných kamenů, masivní zlomky pekáče (srov. tab. XXVI: 6), potažené asi 1 cm silnou vrstvou mazanice do červena vypálené, na jejímž povrchu jsou patrně mělké žlábký, způsobené modelujícími prsty. Užití část zahloubení sloužila zvýšenému topeništi jako popelová jáma. Umístění dvou mazanicových vrstev nad sebou dosvědčuje, že šlo v pravém smyslu slova o ohniště vyvýšené, i když převýšení původního terénu nebylo patrně veliké. — Podobně i v případě obj. 46 šlo o ohniště nepatrně vyvýšené nad původní úroveň (bylo asi 30 cm nad podložím a stejně hluboko pod dnešní úrovní). Z topeniště se zachovala téměř kruhová plocha (80×90 cm) jemného (s 0,8 cm) do oranžova vypáleného výmazu, spočívajícího na kompaktní, 3–5 cm silné vrstvě drobných kamenů a střepů. Topeniště bylo zčásti umístěno nad starší kruhovou jamou (p 120 cm, hl 27 cm), jejíž okraj přesahoval topeniště směrem jižním; zčásti tedy mohla tato jáma sloužit jako popelová.

Ohniště zahloubená

Kotlovitě zahloubené ohniště částečně obložené kameny bylo v obj. 45 (obr. 10: 5). Sestávalo z oválné jámy (110×90 cm, hl 40 cm), nad jejímž okrajem a částečně i ve výplni byly silně opálené kameny; k ohništvé

jámě přiléhala druhá oválná jáma (110×95 cm, hl 40 cm), která sloužila k vyhrnování popela.

Mísovitě zahloubené a mazanicí upravené ohniště (p 85 cm, hl 5–10 cm) bylo v obj. 75 (obr. 11: 4, tab. XXV: 4). Hlína pod ním byla propálena do hloubky 10 cm. Vrstva kamenů nalezená nad topeništěm a v jeho okolí nasvědčuje, že bylo obloženo zídkou z kamenů na sucho kladených. Objekt obsahoval keramiku pražského typu.

Zahloubené ohniště vyložené kamennými plotnami v obj. 94 (obr. 9: 2, tab. XXVI: 3) bylo zřejmě budováno na základě téhož principu jako ohniště s kamennými zídkami v obj. 37 a 25. Bylo v jižním rohu, od obou stěn objektu odstaveno asi o 60–70 cm; izolační těleso tu však netvořila zídka, nýbrž hlína, jejíž blok byl v úrovni podlahy pokryt plochými kameny místy spojovanými maltou. Včetně hliněného rožního bloku činily rozměry tohoto otopného zařízení téměř 170×180 cm. Samo topeniště, vymezené po stranách a naspodu velkými silně propálenými kamennými bloky, mělo vnitřní rozměry menší: d 50–75 cm, š 42 cm, hl 45 cm. Šlo o otopné zařízení velmi náročně upravené, což je v souhlase s tím, že objekt byl vybaven pruhem lité maltové podlahy jako obj. 25. Tyto obytné prostory zřejmě užíval sám držitel dvorce nebo jeho správce.

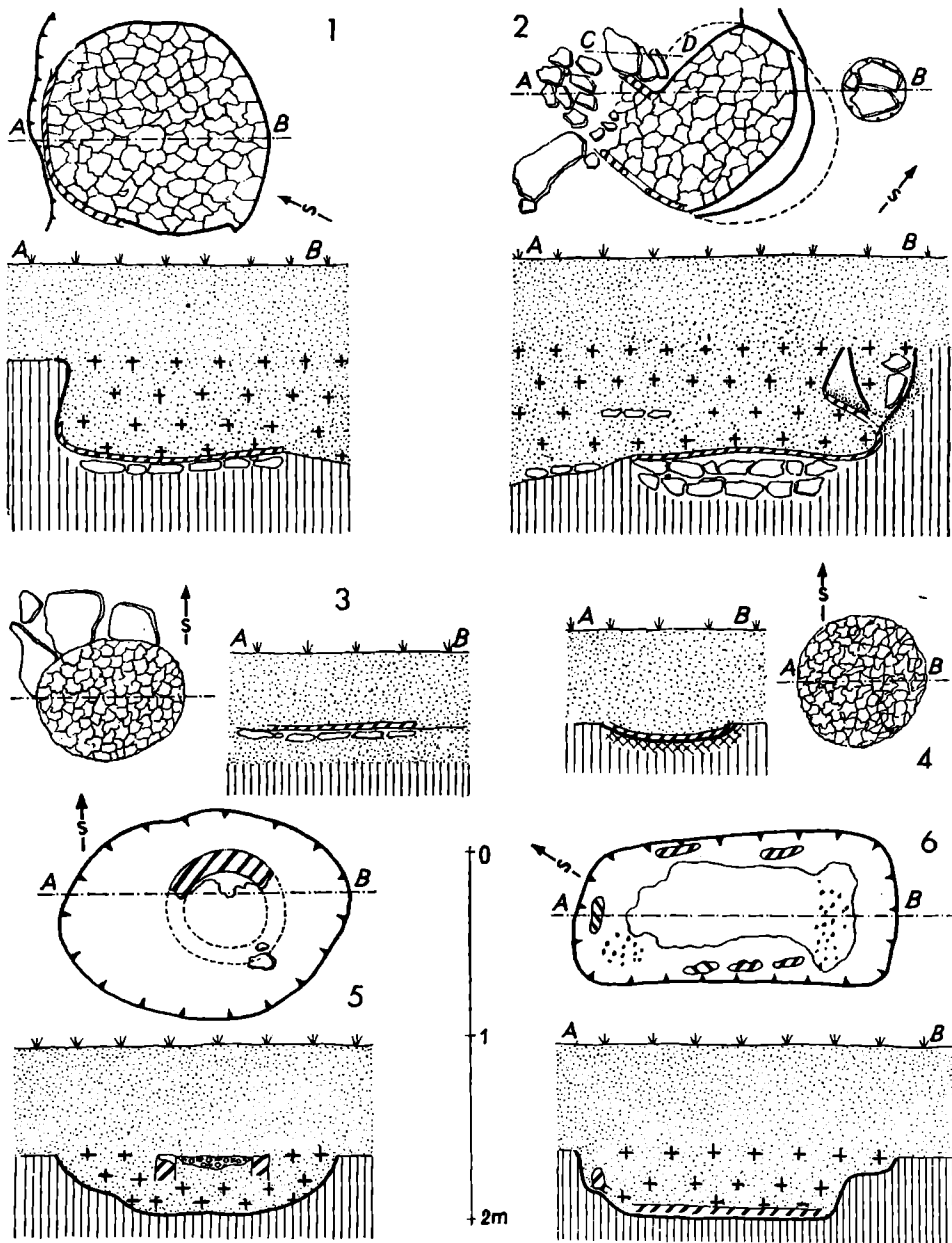
Pecce kamenné

Jsou stavěny z drobnějších valounovitých i větších plochých kamenů stmelěných hlínou a jsou zpravidla více či méně zapuštěny do podlah obydlí. Klenba se v žádném případě v úplnosti nezachovala, avšak směr vnitřních kamenných stěn, přítomnost kamenů a mazanice ve výplni topeniště naznačují, že existovala.

Jako příklad může sloužit pec v nadzemním, patrně srubovém obj. 117 (obr. 10: 4, tab. XXVI: 2), jehož půdorysný tvar se nezachoval. V hloubce 50 cm pod povrchem se pec jevila jako nakupení kamenů promíšených kousky do červena propálené hlíny. Po vyčištění a odstranění destruovaných částí se ukázalo, že jde o kamennou pec, mající v půdorysu podobu U o rozměrech 90×75 cm. Její kolmé stěny, jevící v horní části sbíhavou tendenci, zbudované z valounovitých kamenů stmelěných hlínou, byly 25 cm silné a až 45 cm vysoké (10–18 cm přečnívaly nad podloží); uzavíraly topeniště (d 60 cm, š 25–28 cm, hl 45 cm) s dnem do červena propáleným a sklánějícím se od ústí dovnitř. Topeniště bylo vyplněno popelem, kousky do červena propálené hlíny a drobnějšími kameny pocházejícími z klenby pece. Před ústím byla oválná popelová jamka (š 60 cm, d 30 cm, hl 12 cm). Asi 1 m severozápadně od ní ležel větší silně propálený kámen, který patrně sloužil k uzavírání ústí pece. — Tvarově shodná a přibližně stejně velká (85×85 cm) byla i kamenná pec v zemnici 86 (obr. 10: 6, tab. XXVI: 1), která je však více zvednuta nad úroveň podlahy objektu (28–30 cm) a nemá před ústím popelovou jamku. — Poněkud mohutnější (120×120 cm) a více rozrušená byla kamenná pec v zemnici 118.

Pecce hliněné

Nejlépe se zachovaly zbytky hliněných pecí v obj. 105 (obr. 11: 1, 2, popis na str. 90–91). Lze je interpretovat jako pekařské nejen podle analogických nálezu ze Starého Města,⁷⁷ ale především na základě toho, že byly ve zvláštní

Obr. 11. Břeclav-Pohansko. Pece hlíněné: 1,2 — obj. 105 (pekárna). Ohniště: 3 — upravené mazanice na úrovni (čtv. A 12-59, v nartexu kostela); 4 — zahlobené, upravené mazanice (obj. 75). Výrobní tepelná zařízení: 5 — zbytek železářské pece (obj. 48); 6 — vyhřívací výheň (obj. 22). (Kresba: A. Sik.)

prostorné zemnici nejevící nějaké pečlivější úpravy jako obydlí a vybavené velkým pekelcem, z něhož byly obě pece obsluhovány. I když se chlebové pece většinou spatřují v zařízeních stojících mimo obydlí⁷⁸ a o jejich obecném používání se mluví až od mladší doby hradištní a zejména ve středověku,⁷⁹ přesvědčil mě zejména nález z Gródku nad Rownem, kde bylo v zemnici nalezeno sedm pekařských pecí věcnovitě rozmístěných,⁸⁰ že i nález z Pohanska svým náběhem k obvodovému uspořádání pecí kolem jedné jámy odpovídá představě primitivní raně středověké pekárny.

Hliněné pece stojící v objektech nadzemních nebo jen pod přístřeškem na volném prostranství se po zániku osídlení vlivem povětrnostních podmínek zcela rozpadly a dodatečně byly ještě porušeny orbou, takže se nepodařilo zachytit jejich půdorys. Tak je tomu v případě pece u obj. 24 (tab. XXV: 3), z níž se zachovala v hloubce 50 cm nahromaděná hrud do červena propálené mazanice, vykazující místy stopy hlazení, roztažená na ploše 260×350 cm, v síle asi 5–10 cm. — Z pece u obj. 108 (tab. XXV: 6) se zachovaly zbytky hrudkovité mazanice rozptýlené na ploše asi 1,5 m² ve výši 20 cm nad podloží. Kompaktnější část mazanicového nakupení souvisí s mělkou jámou (d 140 cm, š 75 cm, hl 5 cm) zachycenou v podloží a splývající s výplní žlábků po stěně obj. 108. Po obou stranách zbytků pece, vzdáleny od nich po 60 cm, byly dvě kúlové jamky (p₁ 27 cm, hl₁ 17 cm; p₂ 22 cm, hl₂ 21 cm), které souvisely s přístřeškem zbudovaným nad pecí. Bližší údaje o konstrukci pece samé a též o tom, zda byla obsluhována z obj. 108, jak by tomu nasvědčovalo umístění popelové jámy, či z vnějšku (což se zdá logičtější vzhledem k pletené nebo kúlové stěně obj. 108), se nedaly zjistit. — Ke kategorii hliněných pecí patrně patřilo i otopné zařízení ze čtverců A 12–75 a A 12–74 (tab. XXIV: 2), jevící se již v hloubce 20–30 cm pod povrchem (na původní úrovni terénu jako oválná nahromaděná silně propálené mazanice, rozkládající se na ploše asi 5 m². Po jejím odstranění se objevil zbytek topeniště (80×80 cm), sestávající z velkých plochých kamenů pokrytých vrstvou mazanice. SV od topeniště se táhla protáhlá mělká jáma (d 200 cm, š 60–70 cm, hl 10 cm), sloužící patrně k vyhrnování popela a k usnadnění přístupu k peci. Pec stála mimo objekt a byla chráněna přístřeškem, z něhož se zachovala kúlová jamka (p 30 cm) a žlábek (d 130 cm, š 22–32 cm, hl 13 cm), které jsou stopami po jeho nosné konstrukci, případně stěnách. Pevná část topeniště překrývá žlab po starším palisádovém opevnění; pec tedy souvisela až s mladší stavební fází dvorce.

Otopná zařízení jsou umístěna v obydlích výjimečně při stěně (obj. 107) nebo uprostřed (obj. 109), zpravidla však v rohu, a to u zemnic v severním, severovýchodním (obj. 20, 87, 105) i jižním (obj. 86), u nadzemních staveb v severním (obj. 25, 24?), jižním (obj. 37, 94), severovýchodním (obj. 97), západním (obj. 82) i východním (obj. 96). Toto kolísání je pozoruhodné, uvážíme-li, že poloha otopných zařízení nebyla náhodná, nýbrž ji ovlivňovaly klimatické podmínky, zejména směry převládajících větrů.⁸¹ Zajímavé je též zjištění, že obj. 87 a 105 měl otopná zařízení dvě. Vzhledem k tomu, že není dokladů, že by obě nebyla používána současně, dá se předpokládat, že šlo o objekty výrobní. Tak např. I. I. Ljapuškin soudí, že z páru pecí nalezených v některých zemnicích na hradišti Novotroickém, sloužila jedna k výrobním účelům, a to ta, která byla vytesána ve stěně obydlí.⁸² Částečně zatesané do stěn byly i pece v obj. 105, což by též ukazovalo na výrobní charakter této

zemnice. Výklad L. Skružného, že v objektech s více otopnými zařízeními mohla sídlit patriarchální velkorodina,⁸³ je nutno v případě Pohanska odmítnout, neboť tu se již nesporně uplatňovaly vyšší společenské vztahy.

Otopná zařízení stojící mimo obydlí sloužila buď jako letní ohniště nebo chlebové pece⁸⁴ nebo šlo o tepelná výrobní zařízení.

Výrobní tepelná zařízení

jsou na Pohansku zastoupena železářskou pecí a výhněmi. Je možné, že i některá otopná zařízení sloužila též k výrobním účelům, ale výzkumem se to nepodařilo prokázat; můžeme tedy u nich počítat jen s jejich prvotními funkcemi, tj. vytápěním a přípravou pokrmů. Prvotnímu účelu, i když specifikovanému, sloužily i chlebové pece v obj. 105, a proto je do této skupiny neřadím.

Redukční železářská pec se ve zbytcích zachovala v obj. 48 (obr. 11: 5). Šlo o oválnou jámu (180 cm × 120 cm, hl 30–35 cm) vyplněnou tmavou sazovitou hlinou, úlomky železné strusky, střepy a kostmi. V severní části jámy se v úrovni podloží zachovala část hliněné propálené šachty (d 50 cm, š 10 cm, v 10 cm), k níž přilínala železná struska. Zakřivení stěny naznačuje, že průměr pece byl v nástějové části 60–70 cm. Místo odpichu ani zlomky dyzen nebo dyznových cihel se nenašly. Šlo zřejmě o volně stojící šachtovou pec.⁸⁵

Vyhřívací výhněň představuje obj. 22 (obr. 11: 6) v podobě obdélníkové jámy (d 170 cm, š 75 cm, hl 35 cm) se silně propáleným dnem i částmi stěn upravovanými hliněným výmazem. V tmavé popelovité výplni byly kousky propálené hlíny, struska, uhlíky, střepy a kosti. Podle tvaru, propálení a úpravy stěn a dna a složení výplně lze soudit, že jde patrně o výhněň sloužící k předběžnému nebo dodatečnému zpracování železářských surovin nebo polotovarů.⁸⁶ — Na Pohansku se našly i další obdélníkové jámy, z nichž některé měly rovněž poněkud propálené stěny a dno (např. obj. 51), u jiných se však stopy po ohni nezachovaly. Je možné, že i ony sloužily v některých případech jako výhně.

Všechna průkazná výrobní tepelná zařízení z Pohanska stála na volném prostranství a vně opevnění dvorce, i když v nevelké vzdálenosti od něho. Lze to vysvětlit nebezpečím vzniku ohně od těchto zařízení, ale též tím, že dvorec sloužil jako sídlo příslušníků vyšší společenské vrstvy (člen knížecí rodiny, správce, družina, služebnictvo), zatímco lidé obsluhující uvedené pece a výhně pracovali sice pro potřebu obyvatel dvorce, avšak svým společenským postavením byli odkázáni k životu za hradbami.

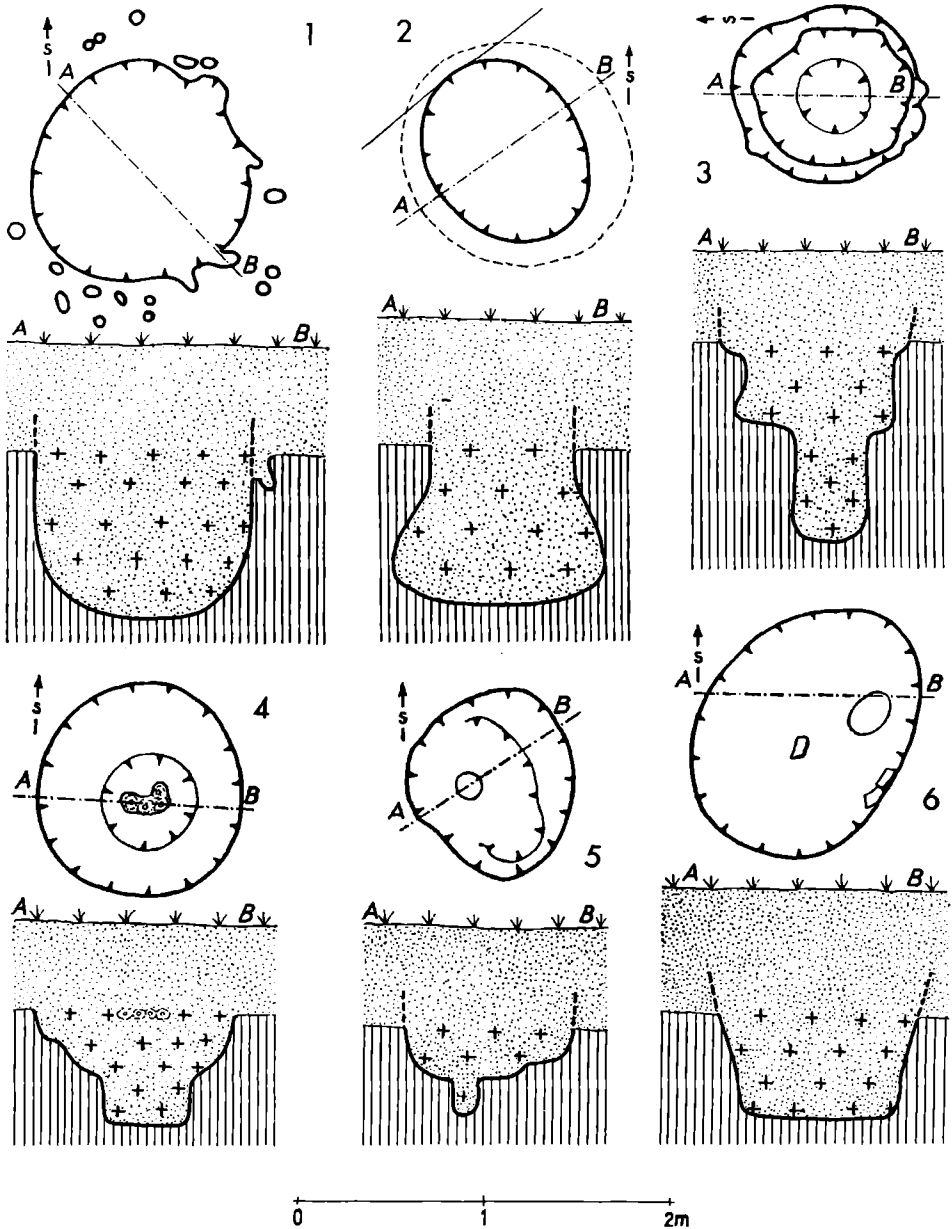
Menší jámy hospodářského určení

Vedle obytných a hospodářských staveb zahroubených i nadzemních bylo při výzkumu prostoru velmožského dvorce na Pohansku objeveno velké množství menších jam, které sloužily ke skladovacím účelům. Z účelového hlediska, které souvisí s jejich tvarem a velikostí, je lze rozdělit na dvě skupiny: obilnice a ostatní zásobnicové jámy.

Obilnice

rozdílujeme podle charakteristického hruškovitého nebo kotlovitého obrysu ve vertikálním průřezu a podle dostatečné velikosti, zejména hloubky. Na Pohansku dosahují s připočtením 20–40 cm humusovité vrstvy nasedající původně na podloží (v němž byly rozlišeny) hloubku až 140 cm. Uvedená zdánlivě jen typologická hlediska mají hluboký význam funkční, neboť jak jistý tvar, tak i hloubka jsou nutné k tomu, aby jáma mohla plnit funkci obilnice. Obilí musí být mimo dosah povrchové vlhkosti, v dostatečné hloubce, aby bylo mimo vliv výkyvů atmosférické teploty a mělo vyrovnanější (chladnější) teplotu země, musí ho být větší množství, aby se jeho dýcháním vytvořily zplodiny znemožňující život drobným škůdcům, a musí mít poměrně úzké, snadno ucpatelné hrdlo, aby se zabránilo přístupu srážek a vzduchu k obilí.⁸⁷ Bezpečně k této skupině jam patřily čtyři objekty: obj. 1 (obr. 12: 2, oválné ústí hrdla — 80×100 cm — nálevkovitě zúženého a s hruškovitě rozšířenou spodní částí, hl 85 cm), obj. 15 (obr. 12: 1, kotlovitá jáma p 120 cm, obklopená na obvodu v úrovni podloží kúlovými jamkami po přestřešení, hl 90 cm), obj. 27 (kruhové ústí hrdla — p 85 cm — dole zúženého a s hruškovitě rozšířenou spodní částí; v hrdle stopy kúlových jamek; hl 90 cm), obj. 70 (oválné ústí hrdla — 135×100 cm — dole zúženého a s hruškovitě rozšířenou spodní částí; hl 80 cm).

U obilnic z areálu dvorce na Pohansku byla učiněna tři důležitá pozorování. Především drobné kúlové jamky na obvodu a v hrdle obj. 15 a 27, které svědčí, že nad obilnicemi byly v některých případech budovány stříšky stanového tvaru, které je chránily před deštěm. Analogické uspořádání jamek kolem ústí zásobní jámy, jak tomu bylo u obj. 15, zaznamenala A. N. Moskalenkova u obj. 35 na hradišti Titčicha; uvádí je též I. I. Ljapuškin z Novotroicka a W. Buttler z jihovýchodní Evropy.⁸⁸ Za druhé jsou zdejší obilnice nevelkých rozměrů; snad zbudování hlubších bránila spodní voda (i když její hladina byla v 9.–10. stol. podstatně nižší než v současné době), nelze však ani vyloučit, že je to buď příznakem malé (extenzivní) zemědělské produkce nebo toho, že do obilnic se ukládala pouze část sklizeného obilí (určeného buď pro bezprostřední spotřebu, nebo pro setbu apod.). Další důležité zjištění spočívá v tom, že všechny obilnice objevené v areálu dvorce obsahují v zásepech téměř výlučně starohradištní střepevý materiál (pouze u obj. 27 a 70 je část netypického materiálu, který nelze bezpečně označit za starohradištní), tzn. že s dvorcem chronologicky nesouvisí. Z metodického hlediska je samozřejmě možné, aby se do násypu mladší jámy dostal starší střepevý materiál splachy nebo planýrkou okolí, je však vyloučeno, aby se do ní dostal jen starší materiál bez příměsí materiálu současného s existencí jámy a aby se tak stalo ve všech případech. Obilnice v okruhu velmožského dvorce na Pohansku se jeví jako zařízení zemědělského obyvatelstva, které v prostoru pozdějšího středohradištního sídlištního komplexu mělo rozptýleno několik svých obydlí již ve starší době hradištní. Obilí jako podstatná část potravy muselo být samozřejmě skladováno i ve středohradištním dvorci, a to v podstatně větším množství než u několika ojedinelých chat ze starší doby hradištní. Toto obilí se však patrně neshromažďovalo z vlastní zemědělské produkce vlastníka dvorce nebo jeho obyvatel, nýbrž spíše z dávek závislého obyvatelstva. Tak se mohlo shromáždit obilnin větší množství, pro něž již nebylo v tomto pro-

Obr. 12. Břeclav-Pohansko. Hospodářské jámy: 1 – obj. 15; 2 – obj. 1; 3 – obj. 28; 4 – obj. 90; 5 – obj. 6; 6 – obj. 32. (Kresba: A. Sik.)

středí vhodné ani možné budovat četné a hluboké podzemní jámy (nebezpečí spodní vody), nýbrž bylo výhodnější budovat větší sýpky nadzemní, uzamknutelné na klíč (srov. nálezy klíčů) a chráněné spolu s celým sídlištním kompleksem palisádami a vojenskou družinou (srov. nálezy hrobů s meči aj. zbraněmi a ostruhami na pohřebišti u kostela) před vnějším nepřítelem. Pozůstatky takových sýpek lze spatřovat v geometricky uspořádaných skupinách kúlových jamek, nacházejících se v blízkosti obytných nebo hospodářských objektů např. skupina kúlových jamek mezi obj. 110 a 113, u obj. 105 aj.).

Ostatní zásobnicové jámy

jsou proti obilnicím podstatně mělčí a tvarově odlišné v kolmém průřezu. O jejich účelu lze jen rámcově říci, že sloužily především k uschovávání menších zásob, hlavně potravin (včetně obilí) pro bezprostřední potřebu (mají jen malý obsah), případně jako křechy na zemědělské plodiny, nebo sloužily k úschově různých potřeb. Nelze je však hodnotit úplně šablonovitě bez ohledu k celkové nálezové situaci v širším okolí, neboť v některých případech mohly sloužit i k účelům výrobním (jirchářské jámy, vyhřívací výhňe atd.). Naopak po ztrátě původního účelu mohly sloužit jako jámy odpadkové. Záměrné rytí odpadkových, stejně jako exploatačních jam, bych na Pohansku vylučoval. — Nejvýrazněji lze tyto jámy dělit pouze podle typologických hledisek, a to na kruhové a oválné (s řadou variant v kolmém průřezu) a obdélníkové.

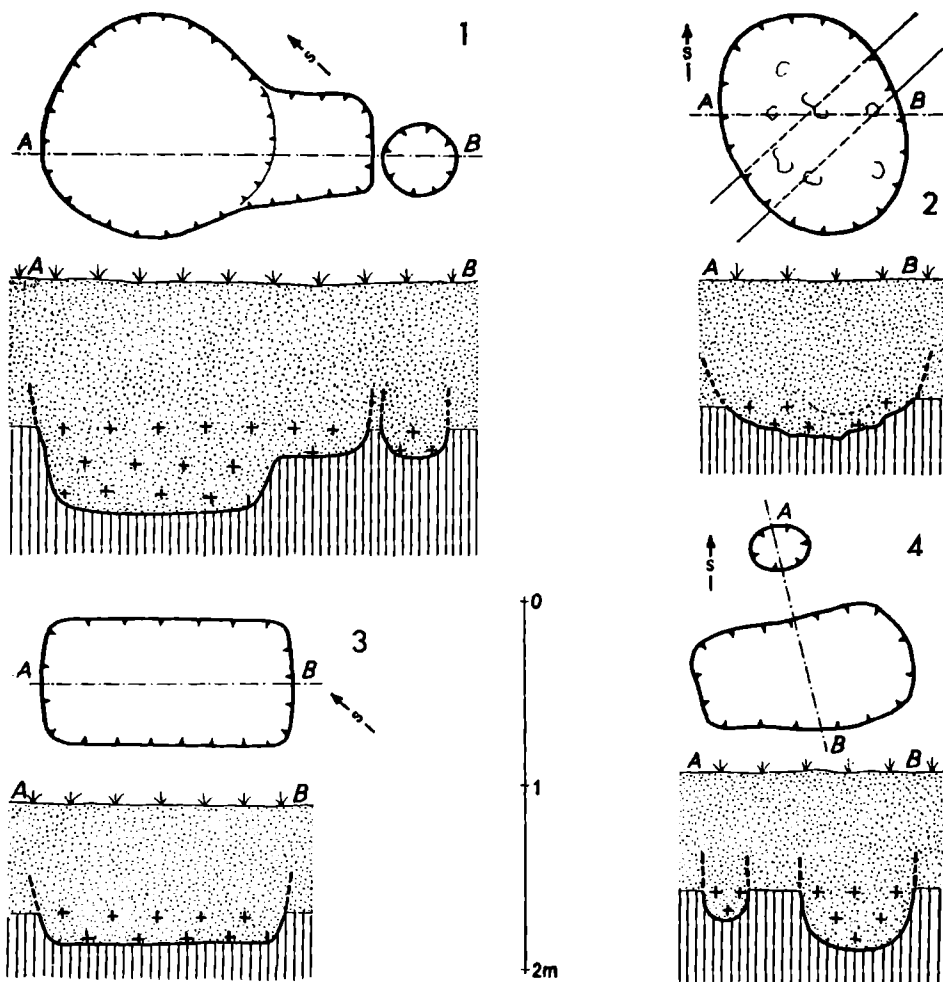
Jámy kruhové a oválné (v půdorysu) lze shrnout do jedné skupiny, protože úchylka od kruhového obrysu k oválu bývá často nepatrná a mnohdy vznikla až dodatečně v důsledku delšího užívání nebo až po zániku objektu. Podle úpravy dna lze u nich rozlišit tři varianty:

a) Jámy kotlovitě se zaobleným dnem. Jako příklad lze uvést objekt 6 (obr. 12: 5; p 95—100 cm, hl 25—30 cm) s kúlovou jamkou uprostřed (p 10 cm, hl 15 cm). V jamce byl původně kúl, který sloužil jako opora stanového přestřešení, případně na něm mohla být stříška upevněná posuvně. K této kategorii jam, avšak bez středové kúlové jamky, patří též objekty 7, 8, 9 (obr. 13: 2), 79, 93 aj.

b) Jámy s rovným dnem a kolnými nebo zešíkmenými stěnami jsou nejlépe demonstrovány objektem 31 (kruhový půdorys, zešíkmené stěny, p 120 cm, hl 51 cm) a objektem 32 (obr. 12: 6; oválný půdorys, zešíkmené stěny, p 110×140 cm, hl 57 cm). Do této kategorie jam patří i objekty 2, 19, 41, 78, 85, 125 aj. Jámy menších průměrů je někdy těžké odlišit od kúlových jamek.

c) Jámy se stupňovitým dnem jsou reprezentovány objektem 28 (obr. 12: 3; kruhový půdorys o průměru 100 cm, stěny v horní části mírně zešíkmené se v hloubce 50 cm lomí v dno, v jehož středu je opět prohlubeň — p 40 cm, hl 60 cm) a objektem 90 (obr. 12: 4); kruhový půdorys, p 105 cm, stěny do 35 cm zešíkmeny, pak spadají svisle ke dnu, hl 60 cm; v úrovni podloží ve středu jámy ploška mazanice o rozměrech 20×30 cm). Obdobný vzhled jako uvedené jámy mají i objekty 14 a 27. V některých případech nemohlo být bezpečně dosaženo dna pro nastupování spodní vody. Nelze vyloučit, zda v některých případech nešlo vlastně o tzv. kadlubové studny se stěnami zpevněnými původně vydlabaným kmenem stromu.⁸⁹ Je totiž nápadné, že v prostoru dvorce nebyla zjištěna ani jedna studna, která by byla jako taková bezpečně rozlišena. Objekt 90 mohl též být nějakým výrobně zaměřeným ohništěm kombinovaným s jámou, např. na způsob jam dehtařských.⁹⁰

Jámy obdélníkové (v půdorysu) jsou značně stereotypní; rozdílly jsou pouze ve velikosti a nepatrné odchylky v zaoblení kratších stěn, rohů, zešíkmení boků a utváření dna. Základní obměny představují tři objekty: 38 (obr. 13: 3; d 130 cm, š 68 cm, hl 18 cm, zaoblené rohy, zešíkmené stěny, rovné dno), 11 (obr. 13: 4; d 115 cm, š 60 cm, hl 40 cm, zaoblená kratší strana, vanovité dno, kúlová jamka při jedné delší straně), 47 (tab. XXV: 5; d 190 cm, š 110 cm, hl 40 cm, zaoblené kratší strany, zešíkmené stěny, rovné dno, na dně stály dva železné kotle). Dále k nim lze přiřadit objekty 13, 16, 18, 23, 30, 40, 50, 60, 104, 124 aj. V řadě případů není možné jejich účel bezpečněji stanovit. Vhodné podmínky pro pozorování při výzkumu a šťastné

Obr. 13. Břeclav-Pohansko. Hospodářské jámy: 1 – obj. 77; 2 – obj. 9; 3 – obj. 38; 4 – obj. 11. (Kresba: A. Sik.)

nálezové okolnosti v některých případech nám naznačují dvě možnosti používání: buď sloužily skutečně jako skladovací prostory, úkryty apod., jak na to ukazují obj. 47, nebo byly používány jako speciální vyhřívací výhňe (viz str. 119), protože některé z nich mají stěny a dno silně vypálené (obj. 22, 51). Jámy s výraznými stopami po působení ohně ke kategorii jam neřadím; pravda však je, že v mnohých obdélníkových jamách jsou ve výplni zlomky mazanice a kousky propálené hlíny, o nichž nelze zjistit, zda vznikly v objektu v době jeho používání nebo se dostaly do výhňe dodatečně. Proto je třeba eventuální používání těchto jam jako výhňí brát v úvahu. Zvláštní skupinu tvoří jámy, u nichž se nachází kulová jamka (obj. 11, 77 — obr. 13: 1, 4); v jamce byl kůl, který patrně opíral přístřešek nad jámou; mohlo jít o kotce nebo menší chlévy pro domácí zvířata (prase, koza aj.).⁹¹ Jsou samozřejmě i jiné výklady jejich účelu, které by však mohly vyplýnout jen z rozboru inventáře a nálezových souvislostí.

Závěr

Problematika, kterou jsem v této studii sledoval, mě nutila, abych jednotlivé objekty hodnotil a třídil především podle typologických hledisek (vztah podlahy k úrovni terénu, konstrukční prvky spodních částí objektů, umožňující základní představy o budování stěn a střechy), i když jsem se u otopných zařízení a drobnějších jam musel dotknout i jejich účelu. Závěrem bych chtěl aspoň naznačit, že i větší sídlištní stavby je možné třídít podle jiných hledisek, zejména podle účelu, velikosti a půdorysných dispozic. Z toho pak lze vyvozovat závažné poznatky o sociálním postavení majitele stavby.

Účel stavby nelze zpravidla zjistit přesně a zcela jednoznačně. Uvažuje se zpravidla o funkci obytné, hospodářsko-skladovací (klet, sýpka, stodola, sklep), hospodářsko-chovatelské (chlév), výrobní (dílna), kultovní (obětiště, kostel), shromažďovací nebo strážní.⁹² Přihlíží se přitom k tomu, zda objekt má nebo nemá otopné zařízení, k půdorysu a stopám vnitřního vybavení, k velikosti, k inventáři a k poloze objektu v rámci sídlištního komplexu.

Za charakteristickou součástí obytného stavení se pokládá ohniště nebo pec,⁹³ i když stavby bez otopného zařízení mohly sloužit k obývání.⁹⁴ Podle tohoto hlediska by z popsaných objektů z Pohanska patřily k obydlím zemnice č. 20, 86, zčásti 87 (z nepopsaných 81, 84, 116, 118) a nadzemní stavby 52, 25, 37, 82 (?), 107, 109 (z nepopsaných 94, 96, 97, 98 aj.). Zda nadzemní objekt 95 se zbytky kamenné na maltu budované pece uprostřed lze interpretovat ve smyslu nálezů W. Kóčky z Hnězdna jako lázeň,⁹⁵ nelze bezpečně rozhodnout, neboť objekt byl silně porušen orbou.

Klasický příklad kletí rozdělené v podzemní a nadzemní část⁹⁶ spatřuji v obj. 29. Jinak k hospodářským stavbám skladovacího účelu (vedle drobnějších jam) patří z popsaných staveb obj. 83 a snad i nadzemní kulový objekt 110 (z nepopsaných 102, 103, 106, 113—115 a jiné zbytky kulových staveb zejména ve východním rohovém úseku staršího opevnění dvorce), které bychom mohli interpretovat jako kletě, stodoly, seníky nebo sýpky;⁹⁷ některé jsou ovšem příliš velké, takže se nabízí i jiná možnost výkladu, jak bude

uvedeno. Z nerozlišitelných objektů je např. nápadné pravidelné uskupení čtyř kúlových jamek na západní straně obj. 105, které by mohlo být rekonstruováno jako stodola z bible Velislavovy nebo nadzemní sýpka; skutečnost, že leží u pekárny, by byla s touto interpretací v soulase. Ne zcela jasný je účel obj. 35, kde výzkum nezachytil ohniště; u hospodářském účelu však lze pochybovat, protože stěny hospodářské stavby by byly sotva omítnuty maltou. Též vzhledem k jejímu umístění v pásu budov stavěných pomocí kamene a malty za kostelem je pravděpodobnější, že šlo o stavbu reprezentační.

Dlouhé a úzké stavby zahloubené i nadzemní bývají interpretovány jako chlévy.⁹⁸ Podle tohoto hlediska bychom mohli za chlév označit protáhlý objekt 88 (d 11,75 m, š 2,95 m) a zde nepopsaný objekt 68 (d 14 m, š 2,6 až 3,6 m), které měly mělké zahloubení s rampovitým přístupem a byly překryty lehkým, patrně jednoslopným přístřeškem, využívající jako jedné stěny palisády, již byl dvorec obehnán. Chlévem pro drobný dobytek byla patrně i úzká polozemnice 106 A (d 11,45 m, š 90–220 cm), umístěná ve zvláštní ohradě u staršího opevnění dvorce. Úzký prostor, rampovitý vchod a nálezy celých zvířecích koster nasvědčují, že chlévem byla i jihozápadní část zemnice 87. Nelze bezpečně rozhodnout, zda objekty 114 a 115, vymezené na dvou stranách žlábků, které by nasvědčovaly, že šlo o stavby úzké, sloužily jako stáje pro koně, které příslušníci družiny ve dvorci sídlící potřebovali, nebo zda půdorys staveb nebyl zachycen celý (pro rozdílné zapuštění stěn do země) a nebude-li je nutné interpretovat jinak.

Výrobní účel měly nesporně objekty 48 (železářská pec) a 22 (vyhřívací výheň); v jejich okolí však nebyly stopy po přestřešení, aby vznikla představa samostatné stavby — dílny. Avšak celé uskupení pecí (obj. 48, 44, 45, 46) výhně (obj. 51) a lehce zahloubených, ev. nadzemních objektů (42, 49, 52), z nichž objekt 42 obsahoval vedle běžných nálezů též železnou strusku, železná sídla, polotovary křížku, nasvědčují, že tu šlo o celou řemeslnickou kolonii, umístěnou vně opevnění dvorce. Za dílnu lze patrně označit i objekt 100, v němž byl nalezen rotační brus, a obj. 111, obsahující železnou strusku a brousky na zabrušování drobných předmětů. Dílenský charakter měl vlastně i objekt 105, který lze označit jako pekárnu.

Velikost obydlí v prostoru velmožského dvorce na Pohansku je rozmanitá. Jsou tu nejen obydlí malá (obj. 86 — pl 9 m², obj. 52 — pl 16 m², obj. 94 — pl 14 m² atd.), která jsou zpravidla spojována s existencí malých, hospodářsky samostatných rodin,⁹⁹ ale též stavby mimořádně veliké (obj. 107 — pl 64 m², obj. 109 — 96 m², obj. 110 — 84 m²), které se zase v literatuře označují jako patriarchálně velkorodinné.¹⁰⁰ Kromě toho jsou tu domy střední velikosti (obj. 25 — pl asi 40 m², obj. 35 — pl asi 38 m², obj. 37 — pl 25–31 m², obj. 82 — pl asi 20 m²), které už svou náročnou stavební úpravou (použití kamene a malty, důkladně upravená otopná zařízení) nasvědčují, že jde o obydlí příslušníků vyšších společenských vrstev. Vzhledem k tomu, že všechny objekty jsou v podstatě současně a umístěné v rámci velmožského sídla, odpadá i úvaha o velkorodinném charakteru velkých domů, který je v tomto prostředí vysoké společenské diferenciaci nemyslitelný. A. Pitterová konstatuje, že na přechodu mezi rodovou a třídní společností stojí v celé Evropě buď malý jednoprostorový dům téměř čtvercového tvaru, rozšířený zejména v zemědělských oblastech, nebo velký dlouhý dům v oblastech dobytkařských, spojený s dvorcovým osídlením. Oba základní typy nejsou přesněji vymezeny

geograficky a často se prolínají; nelze však v jejich používání opomíjet ani význam tradic uplatněný při migracích.¹⁰¹ Velké dlouhé domy z Pohanska nelze spojovat s dobytkářstvím, i když dobytek, zejména koně, byli patrně na hradištech pěstováni více než v zemědělských osadách; lze tu spíš uvažovat o cizím vlivu (srov. str. 108 n.), který se uplatnil v souvislosti s prohlubováním třídní diferenciací a s budováním nových sídlištních forem — opevněných velmožských dvorců a sídel. Při hodnocení půdorysů rozsáhlých nadzemních staveb 107, 109, 110 lze též myslet na zmínky o reprezentačních místnostech s četnými sloupy, označovaných ve východoslovanských pramenech jako gridnice nebo seni, v nichž se shromažďovala knížecí družina k hostinám a jednáním.¹⁰²

Podle *půdorysných dispozic* lze rozdělit stavby z okruhu velmožského dvorce na Pohansku na jednoprostorové (většina) a dvouprostorové (obj. 25, 35, 87). V některých případech lze uvažovat i o domech tříprostorových (spojení obj. 35 a 37, druhá verze rekonstrukce obj. 109), i když to bezpečně nelze prokázat. Je to v soulase se zjištěním A. Pitterové, že první víceprostorové domy se začínají u nás objevovat ve střední době hradištní v souvislosti s postupující hospodářskou a společenskou diferenciací, a to v prostředí vyšších společenských vrstev, a teprve ve 14. stol. se začínají uplatňovat ve venkovském zemědělském prostředí.¹⁰³

Výzkum sídlištních objektů v okruhu velmožského dvorce na Pohansku je významným příspěvkem k problematice sídlišť z období velkomoravského, která jsou dosud stejně jako v jiných obdobích zkoumána v nedostatečné míře. Potvrdil, že je s ním spojena řada složitých, ale zajímavých a důležitých otázek a že může ve velké míře přispět k obohacení našich poznatků o daném období z aspektů dosud nepříliš objasněných. Základním výsledkem této předběžné studie o sídlištních objektech na uvedené lokalitě je zjištění, že v typech, stavební technice, vnějším vzhledu, velikosti, vnitřním členění i účelu se uplatňuje značná rozmanitost. Je to odrazem majetkové a společenské diferenciací, která mezi obyvateli tohoto komplexu vládla, odrazem jejich mnohostranných potřeb a výrobní činnosti a částečně i důsledkem cizích vlivů, které se tu v prostředí vyšších společenských vrstev uplatňovaly.

POZNÁMKY

¹ Děkuji prof. dr. F. Kalouskovi za laskavé svolení k zpracování výsledků výzkumu velmožského dvorce z Břeclavi-Pohanska.

² Předběžně byly výsledky výzkumu kostela a pohřebiště na Pohansku publikovány: F. Kalousek, Některé nové poznatky k stavební technice velkomoravské architektury, SPFFBU F 5, 1961, 135–150; *týž*, Die grossmährische Burgwallstadt Břeclav-Pohansko, SPFFBU E 5, 1960, 5–22; *týž*, Velkomoravské hradiště Pohansko u Břeclavě, AR 12, 1960, 505–530; *týž*, Velkomoravská pevnost Pohansko u Břeclavě, Almanach Velká Morava, Brno 1965, 45–56; B. Dostál, Výzkum velkomoravského hradiška Pohanska u Břeclavi, Slovácko 3, 1961, 17–33; *týž*, Slovácká minulost Pohanska (dále jen SMP), Břeclav 1964, 7–13.

³ Šest dalších objektů, č. 53–58, 62, 64, 65, číslovaných původně průběžně s objekty dvorce, leží více jak 100 m severovýchodně od dvorce a nemá s ním užší souvislost, takže je do úvah o dvorci nelze zahrnovat.

⁴ B. Dostál, SMP, 10, 13–16, obr. 9.

⁵ V. Richter, Předkřesťanské svatyně na Moravě, Almanach Velká Morava, Brno 1965, 124; *tjž*, Die Anfänge der grossmährischen Architektur, Magna Moravia, Praha 1965, 195, 203–204.

⁶ Trvanlivost kúlových chat se odhaduje na 25 let. Srov. E. Naumowiczówna, Wczesnośredniowieczna osada w Zgnińce, pow. Sepólno Krajeńskie, Fontes archaeologici Posnanienses (dále FAP) 12, 1961, 237; *tž* D. Bialeková, Nové věsnoslovanské nálezy z juhozápadního Slovenska, Slovenská archeológia (dále SIA) 10/1, 1962, 143, pozn. 61. Na delší dobu trvání kúlových staveb zřejmě myslí R. v. Uslar, když uvádí, že střechy z březové kúry a trávy u venkovských staveb ve Skandinávii vydrží i 60 let a více a že tudíž nelze trvanlivost primitivních staveb podceňovat (Bonner Jahrbücher — dále jen BJ — 149, 1949, 141–142).

⁷ V. Hrubý, Staré Město, velkomoravské pohřebiště Na valách, Praha 1955, 228–246, obr. 41; J. Poulik, Dvě velkomoravské rotundy v Mikulčicích (dále jen Rotundy), Praha 1963, 125; B. Dostál, Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě, Praha 1966, 90.

⁸ B. Dostál, SMP, 10, obr. 13 vpravo dole.

⁹ Literaturu k tomuto problému srov. u Č. Stani, Slovanské obytné objekty na hradišti Staré Zámky u Líšně, PA 51/1, 1960, 277, pozn. 176.

¹⁰ Např. N. N. Voronin, Žilišča, Istorija kultury drevněj Rusi, I, Moskva—Leningrad 1948, 204–220 aj.

¹¹ L. Šteruňný, Slovanská obydlí v CSR, I, Brno 1960, dipl. práce, 14–29.

¹² V. Hrubý, Staré Město, velkomoravský Velehrad (dále jen SMVV), Praha 1965, 115.

¹³ Využití palisádového opevnění jako jedné stěny sídelního objektu je doloženo v případě domu č. 4 na dolnorýnském nížinném sídlišti z poslední třetiny 9. a 1. pol. 10. stol. (tj. současným s opevněným sídlištním komplexem na Pohansku) Husterknupp: A. Herrbrodt, Der Husterknupp. Eine niederrheinische Burganlage des frühen Mittelalters (dále jen Husterknupp), Köln—Graz 1958, 17.

¹⁴ Nemluvím tu o variabilitě v hloubce, pozůstatcích zastřešení, obložení stěn a formách vytápění, o níž mluví Č. Staňa, l. c., 282.

¹⁵ Č. Staňa, l. c.; D. Bialeková, SIA 10/1, 1962, 97–148; *tž*, Záchranný výskum v Nitrianskom Hrádku a Bešeňove, okr. Šurany, SIA 6/2, 1958, 388–413; *tž*, Záverečná zpráva z výskumu slovanských sídlisk v Nitrianskom Hrádku a Bešeňove, SIA 7/2, 1959, 439–459; V. Hrubý, SMVV, 109–144; G. I. Smirnova, Ranněslavjanskoje poselenije u sela Nězvisko na Dněstre, PA 51/1, 1960, 222–239; I. I. Ljapuškina, Gorodišče Novotroickoje (dále jen Novotroickoje), MIA 74, Moskva—Leningrad 1958; A. N. Moskalenko, Gorodišče Titčicha, Voronež 1965, aj.

¹⁶ Č. Staňa, l. c., 242, obr. 2, 276, obr. 27.

¹⁷ Zejména v Novotroicku a Titčiche — viz I. I. Ljapuškina, Novotroickoje, 193–194; A. N. Moskalenko, l. c., 42–44.

¹⁸ A. N. Moskalenko, l. c., 41, 237.

¹⁹ Č. Staňa, l. c., obr. 2, 27; Z. Holowińska, Wczesnośredniowieczne grodzisko w Bonikowie w powiecie kościańskim, Poznań 1956, 19, 20, 35, 77; R. L. Veselinovič, Starosrpsko naselje na Bostaništu kod Mošorina u Bačkoj, Rad vojvodjanskih muzeja 2, 1953, 52–58; M. K. Karger, Drevnij Kijev I, Moskva 1958, 322–328, obr. 68–69.

²⁰ J. Kudrnáč, Slovanská obydlí na hradišti v Klučově, AR 7, 1955, obr. 44, 54.

²¹ A. N. Moskalenko, l. c., 55–56; M. K. Karger, l. c., obr. 59, 62 aj.

²² I. Pleinerová, Germanische und slawische Komponenten in der altslawischen Siedlung Březno bei Louny, Germania 43, 1965, Abb. 1; Č. Staňa, l. c., 253, obr. 9, 2.

²³ A. N. Moskalenko, l. c., 54–55.

²⁴ D. Bialeková, SIA 10/1, 1962, 124.

²⁵ I. Borkovský, Obytné stavby slovanské v nových archeologických objevech, Český lid (dále ČL) 41, 1954, 59–60; D. Bialeková, SIA 6/2, 1958, 400 (uvádí výčet zemnic z našich hradišť); V. Hrubý, SMVV, 119.

²⁶ D. Bialeková konstatuje, že zemnice se koncentrují především v blízkosti hradeb nebo na podhradích hradišť: SIA 7/2, 1959, 446.

²⁷ M. K. Karger, l. c., 285 n.

²⁸ V. Hrubý, SMVV, 119.

²⁹ P. Grimm, Zum Stand der Ausgrabungen in der Pfalz Tilleda am Kyffhäuser (1935 bis September 1963), Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte (dále jen JfMV), 49, 1965, 119.

³⁰ A. Pitterová, K některým problémům slovanského domu a vesnice, Vznik a počátky Slovanů (dále jen VPS) 1, 1956, 162–163.

³¹ Plyne to z mapek v práci: *W. U. Guyan*, Einige Karten zur Verbreitung des Grubenhauses in Mitteleuropa im ersten nachchristlichen Jahrtausend und einige Hinweise auf das archäologische Problem der völkerwanderungszeitlichen Hausformen der Schweiz, Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Urgeschichte 42, 1952, 174—197.

³² *I. I. Ljapuškina*, K voprosu o kulturnom jedinstvė slavjan, Issledovanija po archeologii SSSR, Leningrad 1961, 203—209; *D. Bialeková*, SIA 10/1, 1962, 124; *Č. Stařna*, l. c., 290—291.

³³ *R. v. Uslar*, Die germanische Siedlung in Haldern bei Wesel am Niederrhein, BJ 149, 1949, 105 n., Beilage 2; *O. Doppelfeld*, Das germanische Dorf auf dem Bärthor bei Nauen, Prähistorische Zeitschrift (dále jen PZ) 28/29, 1937/38, 304, Abb. 11; *W. Krämer*, Frühmittelalterliche Siedlung bei Burgheim, Ldkr. Neuburg a. d. Donau, Germania 29, 1951, 139—141, Abb. 4; *W. Winkelmann*, Eine westfälische Siedlung des 8. Jahrhunderts bei Warendorf, Kr. Warendorf, Germania 32, 1954, 189—213, Beilage 4; *K. H. Wagner*, *L. Husong*, *H. Mylius*, Fränkische Siedlung bei Gladbach, Kr. Neuwied, Germania 29, 1951, 139—141, Abb. 4, aj.

³⁴ *W. U. Guyan*, l. c., Abb. 56: 14 (Heisterburg); *P. Grimm*, JfMV 49, 1965, 119—121, Abb. 6.

³⁵ *V. Hrubý*, SMVV, 115. Podle mého soudu není v Hrubého klasifikaci dostatečně zdůvodněná hranice mezi polozemními a nadzemními domem s mírně zapuštěnou podlahou (do 20 cm). Nevidím důvod, proč bychom tuto hranici neměli spatřovat např. až v hloubce kolem 40 cm, zejména když uvážíme, že zahloubení objektu zachycujeme až v podloží, ačkoliv mezi ním a původní úrovní terénu byla humusovitá vrstva, kterou zahloubení procházelo. V. Hrubý sám tuto skutečnost důsledně nerespektuje: není např. jisté, zda domy č. 21 (osada VI) a č. 46 (osada I) ze Starého Města neměly zahloubení větší než kritických 20 cm, neboť jejich hloubka je zachycena jen v podloží a skutečná hloubka od původního povrchu zůstává neznámá (SMVV, 127—128, obr. 49: 2, 50: 2).

³⁶ *W. Holubowicz*, Opole w wiekach X—XII, Katowice 1956, 262—264, obr. 107.

³⁷ *J. Pouлік*, Velkomoravské hradiště Mikulčice, Brno 1962, 46—50; *Z. Klanica*, Vöbericht über die Ergebnisse der Grabung des slawischen Burgwalles in Mikulčice für das Jahr 1963, Přehled výzkumů AU CSAV, Brno 1963, 45 n.

³⁸ *P. I. Zaturčev*, Žilišta dřevného Novgoroda, MIA 123, Moskva 1963, 12.

³⁹ Jde převážně o písčité vápence, v menší míře o pískovce s kalcitickým tmelem a oolitické vápence: *J. Stelcl—J. Tejkal*, Petrografické příspěvky k výzkumu velkomoravských hradišť Mikulčic a Pohanska, Folia FSNUPB, Geologia 1, Brno 1963, 33, obr. 4.

⁴⁰ *F. Kalousek*, Velkomoravské hradištní město Břeclav—Pohansko, Břeclav 1961, 17; *týž*, Almanach Velká Morava, 55, obr. na str. 51; *B. Dostál*, SMP, 15, obr. 12.

⁴¹ *F. Kalousek*, SPFFBU F 5, 1961, 141.

⁴² *B. Dostál*, SMP, obr. 14.

⁴³ *V. D. Baran*, Ranněslavjanskoje poselenije u sela Ripněva (Ripněv II) na Zapadnom Buge, MIA 108, Moskva 1963, 356, obr. 5: 1.

⁴⁴ Druhy kamene stejné jako u obj. 25. Srov. pozn. 39.

⁴⁵ *J. Pouлік*, Velkomoravské hradiště Mikulčice, 50.

⁴⁶ *J. Pouлік*, Výsledky výzkumu na velkomoravském hradišti Vally u Mikulčic. Zpráva za rok 1954—1956, PA 48, 1957, 255; s touto interpretací nesouhlasí *J. Cibulka*, První tři velkomoravské kostely objevené na hradišti u Mikulčic, jejich význam a otázka Metodějova hrobu, Soluňští bratři, Praha 1963, 103 n.

⁴⁷ *J. Stelcl—J. Tejkal*, Folia FSNUPB, Geologia 1, 34.

⁴⁸ *R. v. Uslar*, BJ 149, 1949, 127—128, též pozn. 59.

⁴⁹ *A. Zippelius*, Die Rekonstruktion und baugeschichtliche Stellung der Holzbauten auf dem Husterknupp. In: *A. Herrnbrod*, Husterknupp, 170—171, 187—188.

⁵⁰ *M. V. Rudolph*, Germanischer Holzbau der Wikingerzeit, I. Teil (Die baugeschichtlichen Ergebnisse der Ausgrabungen auf der Stellerburg in Dithmarschen). Neumünster 1942, 145 n., zejména obr. 119 (Haithabu), obr. 120—121 (Sigtuna), obr. 129 (rekonstrukce).

⁵¹ Vedle Husterknuppu (dům 4) je tato technika doložena z Haithabu, Wandsbeck-Tonnendorf, Eggerstedt, Borken, Hamburg, Wilhelmshaven-Hessen, Wollin aj. — srov. *A. Zippelius*, Husterknupp, 171—172.

⁵² *A. Zippelius*, Husterknupp, 191, obr. 78 e.

⁵³ *A. Zippelius*, Das vormittelalterliche dreischiffige Hallenhaus in Mitteleuropa, BJ 153, 1953, 13 n.

⁵⁴ Srov. např. *Ezinge* (*A. E. v. Giffen*, Die Wurtenforschung in Holland, in: Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet 1, 1940, Abb. 10, 12), Feddersen Wierde

- (W. Haarnagel, Vorläufiger Bericht über die Wurtengrabung auf der Feddersen Wierde bei Bremenhaven, Germania 34, 1956, Beilage 3).
- ⁵⁵ J. Schepers, Das Bauernhaus in Nordwestdeutschland, 1943, 25 n.; uvádí je též A. Zippelius, BJ 153, 1953, 13.
- ⁵⁶ A. E. v. Giffen, l. c., Abb. 10–12; W. Winkelmann, Germania 32, 1954, 193–197, Abb. 4–8.
- ⁵⁷ R. v. Uslar, BJ 149, 1949, 109–110, Abb. 3.
- ⁵⁸ K. H. Wagner, L. Hussong, H. Mylius, Germania 22, 1938, 182, Beilage 2.
- ⁵⁹ A. Zippelius, BJ 153, 1953, 28.
- ⁶⁰ A. Zippelius, Husterknupp, 127.
- ⁶¹ A. Herrnbrod, Husterknupp, Abb. 12.
- ⁶² Srov. např. W. La Baume, Die Wikinger, in: Vorgeschichte der deutschen Stämme (hrsg. von H. Reinerth) III, 1940, 1281, n.; M. V. Rudolph, Germanischer Holzbau der Wikingerzeit, I, 107, 160.
- ⁶³ H. Jankuhn, Haihabu, ein Handelsplatz der Wikingerzeit, Neumünster 1955, upouští zcela od myšlenky spojovat stavební techniku s kmeny; F. Tischler, Der Stand der Sachsenforschung, archäologisch gesehen, Berichte der RKG 35, 1954, 137; M. V. Rudolph, Uralpenländischrätischer Hausbau in Südtirol, Der Schlern (Bozen), 27, 1953, 64 n., A. Zippelius, Husterknupp, 184–186.
- ⁶⁴ I. Borkovský, Staročeský dvorec na Levém Hradci, AR 5, 1953, 621 n., zejména obr. 288–289, 291 (tzv. třetí domek je již dosti veliký, neboť měří 8,5×3,7 m); J. Kudrnáč, AR 9, 1957, 194; týž, AR 7, 1955, 75; V. Hrubý, SMVV, 131–132.
- ⁶⁵ J. Poulik, Rotundy, obr. 53, tab. XXXIV: 2; Z. Klanica, Přehled výzkumů AÚ ČSAV Brno, 1963, tab. 23.
- ⁶⁶ J. Kostrzewski, Kultura prapolska, Poznań 1947, 119–125; O. Doppelfeld, in: Zantoch, eine Burg im deutschen Osten, Leipzig 1936, 78–83, Plan II; E. Naumowiczówna, FAP 12, 1961, 220 n., obr. 2; K. Jazdzewski, Gdańsk wczesnośredniowieczny w świetle wykopaliśk, Gdynia 1961, 25.
- ⁶⁷ A. N. Moskalenko, l. c., 60–61, vyobrazeny jsou pouze na celkovém plánu; není jasné, zda nejde pouze o oplocený prostor.
- ⁶⁸ P. N. Tretjakov, Vostočnoslavjanskije čerty v bytu naselenija pridunajskoj Bolgarii, Sovětskaja etnografija 1948, No 2, 177.
- ⁶⁹ I. I. Ljapuškin, Karnauchovskoje poselenije, MIA 62, Moskva–Leningrad 1958, 265 až 285, zejm. obr. 7.
- ⁷⁰ V. Hrubý, SMVV, 133–140.
- ⁷¹ L. Skružný, Příspěvek k třídění a chronologii slovanských otopných zařízení na území CSSR, PA 54/2, 1963, 234–265.
- ⁷² L. Niederle, Slovanské starožitnosti, odd. kult., Život starých Slovanů (dále jen ŽSS), I/2, Praha 1913, 840 n.; termínem krb označuje pec též Č. Staňa, l. c. 240 n.
- ⁷³ A. Pitterová, Příspěvek k otázce tzv. franského vlivu na slovanský dům, VPS 3, 1960, 207.
- ⁷⁴ P. Michna, Vývoj otopného zařízení u moravských Slovanů..., Brno 1966, dipl. práce, I, 5–6; uvádí i další literaturu.
- ⁷⁵ Srov. obr. 4 v práci L. Skružného, PA 54/2, 1963, 238.
- ⁷⁶ B. Dostál, SMP, obr. 14.
- ⁷⁷ V. Hrubý, SMVV, 140, 165.
- ⁷⁸ A. Pitterová, VPS 1, 1956, 165; táž, VPS 3, 1960, 208, pozn. 41.
- ⁷⁹ L. Skružný, Pekáče, jejich výskyt, funkce a datování, PA 55, 1964, 382–383; týž, PA 54/2, 1963, 247, též pozn. 124.
- ⁸⁰ W. Hensel, Slowiańszczyzna wczesnośredniowieczna, Poznań 1952, 262.
- ⁸¹ L. Skružný, PA 54/2, 1963, 243.
- ⁸² I. I. Ljapuškin, Novotroickoje, 198.
- ⁸³ L. Skružný, PA 54/2, 1963, 242.
- ⁸⁴ L. Skružný, PA 54/2, 1963, 242.
- ⁸⁵ R. Pleiner, Základy slovanského železářského hutnictví v českých zemích, Praha 1958 (dále jen Základy), 12, obr. 48; stejný typ představuje obj. 42 ve Starém Městě (V. Hrubý, SMVV, 312, obr. 99: 2).
- ⁸⁶ R. Pleiner, Základy, 12, obr. 46–47 aj.; týž, Osada s železárnami z mladší doby římské v Tuchlovicích, PA 50/1, 1959, 182–184, obr. 17–19.
- ⁸⁷ J. Kudrnáč, Skladování obilí v jamách obilnicích, VPS 2, 1958, 233–250; týž, Staroslovanské obilnářství v českých zemích, PA 49, 1958, 478 n.

- ⁸⁸ *W. Buttler*, Gruben und Grubenwohnungen in Südosteuropa, BJ 139, 1939, 134 n.; *A. N. Moskalenko*, l. c., 59, plán; *I. I. Ljapuškin*, Novotroickoje, 207.
- ⁸⁹ *J. Tribula*, Studny a čerpání vody u Slovanů v raném středověku, Brno 1965, dipl. práce, 45–52.
- ⁹⁰ *D. Bialeková*, Slovanské příbytky a dechtárske jamy v Bojniciach, AR 14, 1962, 823 n., obr. 270–272; *V. Hrubý*, SMVV, 158.
- ⁹¹ *V. Hrubý*, SMVV, 154–156, obr. 56, 57.
- ⁹² Rozlišením strážnic na falci Tilledě se zabývá *P. Grimm*, JfMV 49, 1965, 116.
- ⁹³ *L. Niederle*, ZSS 1/2, 840.
- ⁹⁴ *L. Niederle*, ZSS 1/2, 748, 750; *V. Hrubý*, SMVV, 141–143; *H. Mylius*, Germania 22, 1938, 189 aj.
- ⁹⁵ *W. Kóčka*, Gród plemionny i piastowski w Gnieźnie w świetle wykopalisk, ve spise: *J. Kostrzewski*, Gniezno w zaraniu dziejów, 1938, 15–40; srov. *P. Michna*, Vývoj otopného zařízení... 57.
- ⁹⁶ O rozdělení kleti na dvě podlaží mluví *L. Niederle*, ZSS 1/2, 749; *V. Hrubý*, SMVV, 141.
- ⁹⁷ Rekonstrukční možnosti srov. u *L. Niederla*, ZSS 1/2, 707, tab. XLIV, 801, tab. LII, 806, obr. 128; *V. I. Ravdonikas*, Staraja Ladoga, Sovětskaja archeologija (dále SA) 11, 1949, 30, obr. 22; *H. Mylius*, Germania 22, 1938, 189, Abb. 3; *W. Winkelmann*, Germania 32, 1954, 211, Abb. 13 — pokouší se nálezy sídlištních objektů z 8. stol. z Warendorfu rekonstruovat a ztotožnit s termíny z barbarských zákoníků.
- ⁹⁸ *I. I. Ljapuškin*, Karnauchovskoje poselenije, MIA 62, 1958, 288–297, obr. 33, 34, 38, 40, 41; *A. Zippelius*, Husterknupp, 146–147.
- ⁹⁹ Např. *A. N. Moskalenko*, l. c., 163.
- ¹⁰⁰ *V. I. Ravdonikas*, SA 12, 1950, 30–34; *A. Pitterová*, Staroslovanské velkorodiinné domy, VPS 2, 1958, 305 n.
- ¹⁰¹ *A. Pitterová*, Vývoj základních půdorysných typů tradičního domu na území ČSSR ve světle archeologických pramenů, ČL 52, 1965, 291.
- ¹⁰² *M. Štěpánek*, K problematice halových staveb na časně-historických hradistiích, Sborník ČsSA 1, 1961, 120–123.
- ¹⁰³ *A. Pitterová*, ČL 52, 1965, 277, 282, 286.
- Rozměrové a orientační zkratky použité v článku: d — délka, š — šířka, hl — hloubka (u zahloubených objektů se rozumí hloubka pod úrovní podloží, pokud není uvedeno jinak), s — síla (vrstvy apod.), p — průměr, pl — plocha; SV, JV, SZ, JZ — vedlejší světové strany (severovýchod atd.).

Kresby provedl A. Sik, fotografie pořídil S. Sevěk.

ZUR TYPOLOGIE DER SLAWISCHEN SIEDLUNGSOBJEKTE IN BŘECLAV-POHANSKO

Während der Grabung eines durch Holzpalisaden befestigten Herrenhofes (Taf. XIX: 1) auf dem großmährischen Burgwall Pohansko bei Břeclav in den Jahren 1959–1965 kamen etwa 120 Siedlungsobjekte zum Vorschein, von deren die Mehrzahl in den Zeitabschnitt von ± 800 bis $\pm 900/950$ u. Z. zu setzen ist. Der Verfasser beschäftigt sich mit ihrer Typologie und Rekonstruktionsmöglichkeiten, sowie auch mit ihrer Deutung.

Unter den größeren Bauten unterscheidet er Grubenbauten (Abb. 1–3, Taf. XXI–XXII), quadratischen (Obj. 86), rechteckigen (Obj. 20, 29) und auffallend langgestreckten (Obj. 87, 88) Grundrisses und oberirdische Häuser, die er der Fußbodenherrichtung und der Spuren der Unterteilen der Wand- und Dachkonstruktion gemäß auf fünf Gruppen einteilt: 1. durch Materialanhäufungen und Peripheriesteinunterlagen abgegrenzte Bauten, manchmal mit leicht eingetieftem Fußboden (Obj. 52, 112, 83 – Abb. 3: 2, 4; 5: 3; Taf. XXIII: 1); 2. durch Schotter- (Obj. 35 – Abb. 5: 1), Mörtel- (Obj. 25 – Abb. 4) und Lehmgebrannte (Obj. 24) Fußböden charakterisierte Bauten; 3. Bauten mit gemauerten Ecken (Obj. 37, 82 – Abb. 5: 2, 6; Taf. XXV: 1); 4. durch Wandgräbchen umgrenzte Bauten (Obj. 107 – Abb. 7: 1, Taf. XXIV: 1); 5. durch Pfostengruben und Wandgräbchen umgrenzte Bauten (Obj. 109, 110 – Abb. 8; 7; 2; Taf. XXIV: 2, 3). — Bei den Grubenbauten behandelt er die Herrichtung und Lage der Eingänge, die Rekonstruktion der Wände und der Dächer, die er als Satteldächer mit Firstsäulen- (Obj. 86) oder mit selbsttragenden Sparrenkonstruktion (Obj. 20) erörtert. In einzelnen Fällen könnte es sich um einseitige Pultdächer handeln (Obj. 29, 88), die als Stütze die Palisadenbefestigung des Hofes ausnutzten. Die oberirdischen Häuser der ersten drei Gruppen rekonstruiert er entweder als Blockbauten (Obj. 25, 37, 82, 83 u. a.) oder Häuser mit gestampften Wänden aus Lehm und Steinen, die ausnahmsweise (Obj. 35) mit Mörtel verputzt wurden. Die Häuser der zwei letzten Gruppen rekonstruiert er als Flechtwerk- oder Palisadenbauten (Obj. 107), Pfostenbauten mit Palisadenwand (Obj. 110), gegebenenfalls als Pfostenbauten mit Wandfüllung aus horizontalen Holzern, deren verjüngerte Ende in senkrechte Nuten der Pfosten eingelassen wurden (Obj. 109). Die Dachlast dieser Gebäude trugen zwei längs der Innenwände verlaufende Pfostenreihen und eine mittlere (ausnahmsweise zwei Pfostenreihen bei dem Obj. 109) Firstsäulenreihe (Obj. 107, 110). Angesichts dessen, daß die Konstruktion des Hauses 109 den dreischiffigen Hallenhäusern aus Nordwesteuropa ähnelt und daß sich in der Wandkonstruktion der Objekte 107 und 110 die typische nord- und westeuropäische Stabbautechnik zum Ausdruck bringt, meint der Verfasser, daß sich hier in der Architektur der höheren Gesellschaftsschichten, ähnlich wie in Kunsthandwerk, in der sakralen Architektur und christlichen Ideologie usw. die westeuropäischen Einflüsse durchsetzten. — Als Wohnhäuser bezeichnet er die Grubenbauten 20, 86, teilweise auch 87 und oberirdische Bauten 24, 25, 37, 107, 109, als wirtschaftliche Bauten (Gaden, Speicher, Scheunen usw.) Objekte 29, 83, 110 (?), als Ställe die langgestreckten Grubenbauten 88 und teilweise 87 und die schmalen oberirdischen Bauten 114, 115. Weiterhin interpretiert er als Backhaus das Obj. 105 mit zwei tönernen Backöfen. In der Konzentration von Eisenschmelzöfen, Ausheizherden, offenen Feuerstellen, leicht eingetieften Hütten mit Eisenschlacken, Halbfabrikat eines Kreuzchens und eisernen Pfriemen in der Ausfüllung sieht er eine handwerkliche, vor dem Eingang in den befestigten Herrensitz errichtete Kolonie.

In Pohansko wurde ein reicher Komplex von Heizungseinrichtungen entdeckt. Unter den verschieden hergestellten Feuerstellen (einfache, erhöhte, eingetieft, oft mit Stein- oder Lehmherrichtung – Abb. 10: 1–3, 5; Taf. XXV–XXVI) unterscheidet der Verfasser eine neue Form, die in großmährischen Siedlungen bisher nicht entdeckt worden ist: eine aus Stein und Mörtel in einer gemauerten Ecke erbaute Feuerstelle (Obj. 37 – Taf. XXVI: 5), die den Aufbau eines Rauchabzuges ermöglichte und sich dadurch dem mittelalterlichen Herd näherte. Die unter den Fußboden eingetieften Feuerstellen mit Steinpflasterpackung (Obj. 94 – Abb. 9: 2, Taf. XXVI: 3) sind eine Seltenheit. Weniger sind in Pohansko die Öfen vertreten, steinerne (Obj. 86, 117 – Abb. 10: 4, 6; Taf. XXVI: 1, 2), wie auch tönerne (bei Obj. 24, 108, 109 – Taf. XXVI: 2, XXV: 3, 6), letztere aber meistens vernichtet sind, so daß wir ihre ursprüngliche Form nicht feststellen können; eine Ausnahme bilden die Öfen mit Lehmkuppeln im Obj. 105 (Abb. 11: 1, 2), die man als Backöfen deuten kann.

Unter den Wirtschaftsruben kamen auch die Getreidegruben (Abb. 12: 1, 2; alle gehören in die ältere Burgwallzeit) und mehrere Varianten der im Grundriß runden oder ovalen Gruben (Abb. 12: 3–6; 13: 2) vor, die als Keller, Vorratsgruben usw. (in einigen Fällen

auch als Brunnen) dienten. Die rechteckigen Gruben könnten entweder auch als Vorratsgruben (z. B. Obj. 47 mit Eisenkesseln — Taf. XXV: 5), oder — wenn sie die Feuerspuren ausweisen — als Ausheizherde (Obj. 22, 51 — Abb. 11: 6) benutzt worden sein.

Zum Schluß behandelt der Verfasser Zweck, Größe und Grundrißdisposition einzelner Bauten. Die Gruppe der großen Pfosten- und Palisadenbauten (Fläche von 64 bis 96 m²) kann man in Pohansko weder mit den patriarchalen Großfamilien noch mit Viehzuchtbeschäftigung der Einwohner verbinden, sondern man kann in ihnen die repräsentativen Versammlungsgebäude des fürstlichen Gefolges (die sg. „gridnica“ oder „seň“) oder Wohnungen der wohlhabenden Gefolgsleute sehen. Den Angehörigen der höheren Gesellschaftsschichten kann man auch die Häuser mit Mörtel gegossenen und mit Stein und Schotter gepflasterten Fußböden und mit anspruchsvoll hergerichteten Feuerstellen zuschreiben. Als Hauptergebnis dieser Studie bezeichnet der Verfasser die Feststellung, daß sich in den Typen, der Bautechnik, dem Äußeren, der Größe und der inneren Gliederung der Bauten von Pohansko eine bemerkenswerte Verschiedenheit äußert. Er sieht darin die Spiegelung einer Vermögens- und Gesellschaftsdifferenzierung, die unter den Bewohnern dieses Siedlungskomplexes herrschte, die Spiegelung ihrer mehrseitigen Bedürfnisse und Erzeugungstätigkeit und teilweise auch das Ergebnis der fremden Einflüsse, die sich im Milieu der höheren Gesellschaftsschichten zur Geltung brachten.